

ZOTI
SË PARI
TE TË GJITHA
KOMBET

GENTIAN JETISHI

ZOTI
SË PARI
TE TË GJITHA
KOMBET

Gentian Jetishi

Copyright © 2025 by Gentian Jetishi

Të gjitha të drejtat e rezervuara. Asnjë pjesë e këtij libri nuk mund të riprodhohet, shpërndahet ose transmetohet në çfarëdo forme ose mjeti, duke përfshirë fotokopjimin, regjistrimin ose mjetet e tjera elektronike ose mekanike, pa lejen paraprake me shkrim të autorit, përveç rasteve kur citimet e shkurtra përdoren në recensime kritike ose qëllime jo-komerciale të lejueshme nga ligji.

Për leje, kontaktoni:

Gentian Jetishi, Akademia 23, Ferizaj, Kosovë, Europe

ZOTI
SË PARI
TE TË GJITHA
KOMBET

Gentian Jetishi

PËRMBAJTJA

Parathënie 7

Hyrje 10

PJESA I – TEOLOGJIA E KOMBEVE: ZOTI SI BURIM I LARMISË NJERËZORE 13

Ontologjia e Diversitetit Hyjnor 13

Profetët si përfaqësues të kombeve të tyre 18

Feja para Shtetit: Morali si Arkitekturë e Qytetërimeve 23

Kur Zoti është në Flamur: Feja si simbol shtetformues 29

Kriza e Sekularizmit: Kombi pa Frymë 35

PJESA II – NGA ZOTI TE KOMBI: SI FEJA U BË THEMEL I QYTETËRIMIT SHQIPTAR 40

Kombi si dritë e shpalljes, jo si produkt i rastësisë 40

Korniza historike e kombit shqiptar: feja si bosht i vetëdijes kombëtare
44

Dëshmia historike e fesë në kombin shqiptar 48

Trënjët e hershme të Islamit në trojet shqiptare 53

Mejtepi si shkollë e parë shqiptare: Tahir Lluka dhe brezat e dijes 58

Hasan Tahsini: Kur shkenca flet gjuhën e shpirtit 64

Lidhja Shqiptare e Prizrenit: Kur xhamia u bë komb 69

Hoxhallarët e Flamurit dhe Pavarësia e Shqipërisë 74

Mendja, Shpirti dhe Shpikja: Shkencëtarët myslimanë shqiptarë 79

Islami si kulturë, jo si import 84

Pyetje për reflektim dhe zgjim kombëtar 89

PJESA III – RILINDJA E KOMBIT ME ZOTIN: SFIDAT E SHEKULLIT XXI

94

Kombi pa Zot: Iluzioni i emancipimit pa shpirt 97

Kriza e elitës fetare dhe intelektuale: Heshtja që lëndon 102

Udhëzime për elitën bashkëkohore 106

Sëmundja e skajshmërisë: Kur besimi humbet urtësinë 111

Media, OJQ-të dhe fushatat kundër fesë: Arkitektura e dezinformimit
115

Rilindja e qytetërimit shqiptar-islam: “Zoti së pari – tek të gjitha kombet”
120

PJESA IV – ZOTI, KOMBI DHE SHEKULLI I RI

Teologjia e kombit shqiptar 125

Feja në epokën digjitale: Shpirti përballë algoritmit 130

Karta morale e Shqipërisë së së ardhmes 135

Përfundimi – Për Zotin dhe për Atdheun 139

Aneksi i ilustruar 145

Parathënie

Kur kombet harrojnë Zotin, humbin shpirtin e tyre.

Në të gjitha epokat e historisë njerëzore, popujt janë rritur e rrëzuar mbi një ligj të pandryshueshëm:

kur njeriu e vë Zotin në qendër, krijon qytetërim; kur e harron, krijon krizë.

Nuk ka qytetërim pa fe, as komb që mbijeton gjatë pa një shpirt që e tejkalon vetveten.

Ky është ligji i padukshëm i ekzistencës — ai që nuk e shohim në kufijtë, por në ndërgjegje.

Zoti është boshti që e mban botën në ekuilibër, dhe kombet janë orbitat e ndryshme të këtij boshti.

Kur një komb e braktis këtë orbitë, e humb gravitetin e vet moral dhe përfundon duke u tretur në vorbullat e historisë.

Ky libër është shkruar për të **rindërtuar hierarkinë e harruar të gjërave:**

Zoti para gjithçkaje; feja si frymë që e mban njeriun gjallë; morali si ligj i padukshëm i rendit shoqëror; kombi si pasqyrë e shpirtit të njerëzve që e duan Zotin e tyre.

Në këtë rend të shenjtë, kombi nuk është mbi Zotin, por as nën dinjitetin e Tij.

Ai është pasqyrë e shprehjes së mëshirës dhe drejtësisë së Zotit në histori. Prandaj, çdo komb që kërkon të qëndrojë i lirë, duhet së pari të jetë i drejtë; dhe çdo komb që kërkon drejtësi, duhet të ketë Zotin mbi vetveten.

Në historinë e shqiptarëve, kjo e vërtetë ka qenë burim drite, edhe kur terri i pushtimeve e i ideologjive ka rënë mbi këtë tokë.

Feja islame — e përqafuar nga shumica e këtij populli — nuk i ndau shqiptarët, por i ndriçoi.

Ajo u bë gjuhë e dritës, alfabet i dijes, frymë e bashkimit, burim i moralit. Nga mejtepet e para të Tahir Llukës deri te mendja universale e Hasan

Tahsinit, nga tribunat e Lidhjes së Prizrenit te altaret e pavarësisë, **Zoti ka qenë në fillim të çdo amaneti kombëtar.**

Por koha moderne solli një tjetër sfidë: një Shqipëri që donte të ndërtonte kombin pa Zotin, dhe një Kosovë që duhej ta ruante besimin në heshtje.

Në këtë hapësirë shpirtërore të copëtuar, ideologjitë u bënë fe të reja — me tempullin e tyre pa shpirt.

Komunizmi e zëvendësoi lutjen me frikën, ateizmi e zëvendësoi dashurinë me dyshimin, ndërsa nacionalizmi e zëvendësoi moralin me egoizëm kolektiv.

Por asnjë prej tyre nuk arriti ta mbushte boshllëkun që la mungesa e Zotit.

Kjo vepër nuk është vetëm një mbrojtje e fesë; ajo është një **manifest për shpëtimin e shpirtit të kombit shqiptar.**

Është një thirrje për intelektualët, dijetarët, udhëheqësit dhe besimtarët që të mos heshtin më përballë deformimeve që e kanë larguar shoqërinë nga rrënja e saj morale.

Është një ftesë për ta kuptuar se feja dhe kombi nuk janë kundërshtarë, por shtylla të së njëjtës ndërtese shpirtërore.

Kjo nuk është një çështje dogme — është çështje **qëndrueshmërie njerëzore.**

Nëse kombi shqiptar do të mbetet i denjë, ai duhet të rigjejë balancën mes **besimit që e fisnikëron dhe atdhedashurisë që e mbron.**

Në thelb, ky libër është **një apologji e fesë si dritë e qytetërimit dhe një akuzë ndaj modernitetit që e ndërton kombin pa shpirt.**

Por më shumë se kaq — është një ftesë për reflektim universal: Çfarëdo kombi të jemi, gjuha, flamuri apo historia jonë janë vetëm forma; **thelbi është Zoti.**

Sepse Ai është i përhershëm në çdo komb, edhe kur kombet janë të përkohshëm në Të.

Në këtë frymë është zgjedhur edhe titulli:

“Zoti së pari – te të gjitha kombet”.

Jo për të shpallur një parim teologjik të ngurtë, por për të kujtuar një rend natyror që bota po e harron:

Në fillim është Zoti. Pastaj historia. Pastaj kombet.

Dhe vetëm ai komb që e mban këtë rend, nuk humbet kurrë.

Gentian Jetishi

Ferizaj – 2025

Hyrje

Kur njeriu harron Zotin, harron vetveten

Ka një çast në historinë e çdo populli kur ai fillon ta ngatërrojë burimin e vet me hijen e vet.

Kur beson se e ka krijuar vetveten, dhe harron se është krijesë.

Kur përpiqet të ndërtojë një rend të ri pa një qendër të përfundshme.

Atëherë nis rënia më e rrezikshme — ajo që nuk vjen nga pushtuesit, por nga harresa.

Në të gjitha librat e shenjtë, harresa e Zotit është përmendur si fillimi i shkatërrimit shpirtëror.

Në Kuran thuhet:

“Mos u bëni si ata që e harruan Zotin, e Ai ua bëri të harrojnë vetveten.”
(El-Hashr, 19)

Kjo fjali është më shumë se paralajmërim: është diagnozë universale.

Kur njeriu e përjashton Zotin nga përkufizimi i vet, ai humb orientimin.

Ai nuk e di më çfarë është e mirë, sepse ka humbur burimin e mirësisë.

Nuk e di çfarë është liria, sepse ka harruar Krijuesin që ia dha atë.

Nuk di më as çfarë është nderi, sepse e ka ndarë moralin nga Zoti.

Në epokën moderne, kjo harresë mori formë politike dhe ideologjike.

Ajo u quajt “sekularizëm”, pastaj “humanizëm”, më vonë

“kombëtarizëm”, e së fundi “postmodernizëm”.

Por në thelb, të gjitha kanë një rrënjë të përbashkët:

krijimin e njeriut pa Zotin dhe të kombit pa shpirt.

Civilizimet e mëdha nuk janë rrëzuar për mungesë teknologjie, por për mungesë besimi.

Kur Roma humbi besimin në idealin e saj hyjnor, u shpërbë në korrupsion.

Kur Evropa e braktisi Zotin për racionalizëm të verbër, shpiku luftëra që shkatërruan miliona jetë.

Kur Lindja e humbi balancën midis fesë dhe drejtësisë, humbi frymën e unitetit.

Dhe kur një komb fillon ta shohë fenë si pengesë, e jo si burim të vetes — ai tashmë ka filluar të shuhet.

Në këtë kuptim, kriza e kombit shqiptar nuk është vetëm ekonomike apo politike — ajo është **krizë e kujtesës hyjnore**.

Ne kemi harruar se kush ishim përpara se të na ndanin ideologjitë dhe pushtetet.

Kemi harruar se forca që e ruajti shqiptarin përmes shekujve nuk ishte as gjuha, as pushka, por **feja** — ajo që i dha njeriut karakter, dritë dhe nder. Feja ishte boshti që e mbajti kombin gjallë në periodha ku asnjë strukturë tjetër nuk ekzistonte.

Kur kombi u ndërtua pa Zotin, ai u mbush me retorikë, por jo me shpirt. Kultura u bë e zhurmshme, por e zbrazët.

Fjalët për bashkim u shtuan, por u zhduk fryma e dashurisë.

Dhe aty ku dikur qëndronte një hoxhë që mësonte fëmijët të shkruajnë shqip e të falen, tani qëndron një ekran që i mëson t'i përqeshin të dyja.

Por Zoti nuk e harron njeriun, edhe kur njeriu e harron Atë.

Historia e kombeve është dëshmi e mëshirës së Tij: çdo herë që njerëzit janë larguar nga Ai, Ai ka dërguar kujtesë — profetë, dijetarë, mendimtarë e ngjarje që e rikthejnë njeriun te burimi.

Në këtë dritë, çdo komb që kërkon të rilindë, duhet të rikthehet te burimi i vet shpirtëror.

Zoti nuk kërkon që kombet të zhdukin dallimet — Ai i krijoi ato.

Por kërkon që të gjitha të fillojnë nga një pikë: **nga Ai**.

“Zoti së pari – te të gjitha kombet” nuk është një slogan fetar, por një ligj metafizik: çdo komb që e fillon me Zotin, ngrihet; çdo komb që e harron, bie.

Kjo hyrje është ftesë për reflektim, jo për polemikë.

Nuk është thirrje për një teokraci, por për një **mendim teologjik të ndriçuar**.

Për një rikthim të fesë në qendër të etikës, të kulturës, të edukimit dhe të moralit publik.

Sepse feja nuk është “shtesë” në identitetin kombëtar — ajo është **shpirti i tij**.

Në këtë libër, unë nuk e trajtoj fenë si çështje private, por si **dimension publik i ndërgjegjes kombëtare**.

Sepse kombi shqiptar, si çdo komb, mund të mbijetojë pa shumë gjëra — por jo pa shpirt.

Dhe shpirti i tij është feja që i dha dritë, dije dhe drejtësi.

Në fund, ky libër nuk kërkon të kthejë shqiptarët në besimtarë formalisht, por t’i rikujtojë si njerëz që dikur besonin në diçka më të madhe se vetja. Sepse vetëm atëherë kur njeriu e njeh veten si krijesë, mund të ndërtojë botë si krijues.

Vetëm atëherë kur e njeh Zotin, e kupton pse i është dhënë një komb.

“Nëse Zoti do të dëshironte, do t’i bënte të gjithë njerëzit një komb.”
(Hud, 118)

Kjo do të thotë: **diversiteti është plan, por burimi është Një**.

Të gjitha kombet janë si lumenjtë që derdhen në të njëjtin det.

Por vetëm ata lumenj që nuk e harrojnë detin, mbeten të pastër.

Gentian Jetishi

Ferizaj, 2025

PJESA I

TEOLOGJIA E KOMBEVE: ZOTI SI BURIM I LARMISË NJERËZORE

Ontologjia e Diversitetit Hyjnor

Krijimi i kombeve si shenjë e Zotit dhe struktura shpirtërore e ekzistencës njerëzore

Diversiteti si ligj i krijimit

Në çdo varg të universit shfaqet një harmoni mes unitetit dhe shumëllojshmërisë.

Asnjë fletë nuk është identike me tjetrën, por të gjitha kanë një burim të përbashkët drite e uji.

Ky është modeli që Zoti ka vendosur edhe në shoqërinë njerëzore: Njësia e burimit dhe shumëllojshmëria e shprehjes.

Kuranikisht, kjo ide përmblihet në një nga ajetet më universale:

“O njerëz! Ne ju krijuam prej një mashkulli e një femre, dhe ju bëmë popuj e fise që të njiheni mes vete. Më fisniku ndër ju është ai që ka më shumë devotshmëri.”

(El-Huxburatë, 13)

Ky ajet është më shumë sesa deklaratë morale — është **manifest ontologjik** i diversitetit.

Në të, Zoti nuk e paraqet larmishmërinë si aksident historik, por si **rendi natyror i krijimit**.

Krijimi i popujve dhe fiseve është pjesë e arkitekturës hyjnore të ekzistencës, jo pasojë e ndarjeve politike.

Në këtë rend, ndryshimet nuk janë problem, por **mjet për njohje dhe përplotësim**.

Shkenca moderne e antropologjisë fetare e pranon sot atë që Kuranit e shpalli para katërmëdhjetë shekujsh:

diversiteti është themel ontologjik, jo produkt social.

Në këtë kuptim, feja e sheh ndryshimin si urtësi, ndërsa ideologjitë si kërcënim.

Njohja si qëllim i shumëllojshmërisë

Në ajetin e cituar, folja **“li ta‘arafu”** — “që të njiheni” — është boshti i kuptimit.

Në të fshihet filozofia e gjithë marrëdhënieve njerëzore:

diversiteti nuk ekziston për ndarje, por për **dialog dhe njohje reciproke.**

Njohja, në këtë kuptim, është akt shpirtëror: të shohësh Zotin në tjetrin. Çdo kulturë, çdo komb, çdo racë është një mënyrë e ndryshme për ta shprehur të njëjtin burim të dritës.

Nëse Zoti do të kishte dashur uniformitet, do t’i kishte bërë të gjithë një.

Por Ai zgjodhi larmishmërinë — që përmes saj njerëzit të mësojnë drejtësinë, durimin dhe respektin.

Kjo ide është thellësisht **teologjike dhe politike** njëkohësisht.

Në teologji, ajo e ruan transcendencën e Zotit mbi çdo formë.

Në politikë, ajo përjashton çdo pretendim të kombit për absolutizëm moral.

Nëse çdo komb është shenjë e Zotit, asnjë nuk ka të drejtë ta shpallë veten si zot i të tjerëve.

Ky është parimi kuranor që ndalon nacionalizmin e verbër po aq sa imperializmin kulturor.

Diversiteti nuk është vetëm fakt, por **misjon moral**: të jetohet në paqe dhe drejtësi me tjetrin.

Kombi si pasqyrë e unitetit shpirtëror

Në traditën islame, njeriu nuk është individ i shkëputur nga rrjeti i krijimit.

Ai është pjesë e një trupi më të madh — **umetit**, bashkësisë së besimit. Por Kuranit nuk e mohon as nocionin e kombit në kuptimin natyror. Profetët përmenden si “vëllezër të popullit të tyre”:

“Te Adët, Ne dërguam vëllanë e tyre Hudin.”

“Te Themudët, vëllanë e tyre Salibin.”

(Hud, 50–61)

Ky përsëritje nuk është rastësi.

Zoti e lidh shpalljen me përkatësinë kombëtare, për të treguar se **hyjnia nuk anulon identitetin**, por e pastron atë nga idhujtaria.

Profeti nuk vjen për ta shkatërruar kombin, por për ta shpëtuar shpirtin e tij nga deformimi.

Kështu, kombi në Kuran është **hapësirë etike dhe historike** ku njeriu e provon besimin.

Ai nuk është kundër fesë, por **instrument i saj moral**.

Në këtë dritë, njeriu nuk duhet ta lë fenë për kombin, as kombin për fenë — por t'i bashkojë në hierarkinë e drejtë:

Zoti në krye, morali si ligj, kombi si shprehje.

Ky është **rendi i drejtë teologjik i ekzistencës**, që krijon qytetërime të qëndrueshme.

Diversiteti si shenjë e Zotit në Kuran

Një nga ajetet më madhështore që lidhet me këtë temë është:

“Ndër shenjat e Tij është krijimi i qiejve e i tokës, dhe ndryshimi i gjuhëve e i ngjyrave tuaja. Vërtet, në këtë ka shenja për të diturit.”

(Err-Rrum, 22)

Në këtë ajet, Zoti vendos **gjuhën dhe ngjyrën** në të njëjtin nivel me **qiejt dhe tokën** — duke e bërë diversitetin kulturor një **shenjë hyjnore**, jo njerëzore.

Kjo është një **metafizikë e pluralizmit** që shkon përtej tolerancës politike.

Kjo nuk është “të durojmë të ndryshmin”, por “ta njohim Zotin përmes tij”.

Në këtë kuptim, pluralizmi fetar dhe kulturor në Islam nuk është rezultat i dobësisë, por i madhësisë së krijimit.

Zoti nuk është monokulturë; Ai është burim i pafund dritash që pasqyrohen ndryshe në çdo zemër e çdo komb.

Prandaj Kuranit nuk thotë “një popull më i mirë se tjetri”, por **“më fisniku ndër ju është më i devotshmi”** — një matje shpirtërore, jo etnike.

Kjo është **teologjia e meritës morale**, jo e racës apo gjuhës.

Nga ontologjia në politikën e lirisë

Nëse diversiteti është i shenjtë, atëherë çdo politikë që synon uniformitet absolut është rebelim ndaj rendit hyjnor.

Kjo përfshin edhe nacionalizmat që e shpallin kombin si “hyjni të re”.

Të vësh kombin në vend të Zotit është të përsërisësh gabimin e popujve që adhuruan veten e tyre.

Historia e shekullit XX dëshmon se aty ku Zoti u përjashtua nga politika, shteti u bë perëndi e re — dhe rezultatet ishin tragjike.

Në këtë kuptim, feja nuk është armik i shtetit, por **kufizim moral i pushtetit**.

Ajo e kujton se asnjë komb, asnjë lider, asnjë flamur nuk ka të drejtë të shpallet i shenjtë.

Vetëm Zoti është i shenjtë; kombet janë shenja të Tij.

Ky është dimension i politik i teologjisë kuranore — ajo që **i jep liri kombit duke ia kujtuar kufirin e vet**.

Një komb i lirë nuk është ai që bën çdo gjë që dëshiron, por ai që e di përse ekziston.

Dhe e di sepse e njeh burimin e ekzistencës së vet: Zotin.

Harmonia mes unitetit dhe shumëllojshmërisë

Në filozofinë islame, kjo marrëdhënie quhet **tawhîd dhe ta‘addud** — Njësi dhe shumësi.

Të dyja janë të domosdoshme.

Uniteti pa shumësi do të ishte stagnim; shumëllojshmëria pa unitet do të

ishte kaos.

Zoti i bashkon në ekuilibër: Ai është Një, por krijon pafundësi formash që dëshmojnë Njësinë e Tij.

Në këtë mënyrë, çdo komb është si një **pasqyrë e një aspekti të**

Emrave të Zotit:

disa shfaqin drejtësinë, disa durimin, disa dijen, disa bukurinë.

Së bashku, ato përbëjnë mozaikun e shfaqjeve të Hyjnore në histori.

Kështu kuptohet edhe universalizmi i Islamit: nuk synon ta shlyejë dallimin, por ta orientojë drejt burimit të tij.

Konkluzion: Diversiteti si urtësi hyjnore

Në dritën e kësaj teologjie, **kombet nuk janë kundërshtarë, por bashkëdëshmitarë të një Zoti.**

Historia nuk është betejë e kombeve për pushtet, por provë për karakter.

Nëse një komb ruan drejtësinë, ai është i bekuar, pavarësisht gjuhës apo racës.

Nëse e humb drejtësinë, e humb bekimin, pavarësisht emrit apo flamurit.

Ky është ligji i pashkruar që përshkon Kuranin dhe historinë:

Zoti i jep nder një populli për aq sa ai e nderon Zotin.

Kombi që e fillon me Të, ndërton.

Kombi që e harron, shkatërron vetveten.

“Nëse ju e ndihmoni Zotin (kauzën e Tij), Ai do t’ju ndihmojë juve dhe do t’ju forcojë këmbët.”

(Muhammed, 7)

Kjo nuk është premtim ushtarak, por parim ekzistencial.

Zoti nuk kërkon ushtarë, por njerëz që e mbajnë rendin e Tij në ndërgjegje.

Kur ata njerëz bëhen komb, **atëherë kombi bëhet dritë për të tjerët.**

Profetët si përfaqësues të kombeve të tyre

Hyjnia që flet në gjuhën e popujve dhe shenjtërimi i identitetit kombëtar

Profeti si pasqyrë e kombit të vet

Në çdo periudhë të historisë hyjnore, Zoti ka dërguar profetë “në mesin e popujve të tyre”.

Kjo nuk është detaj biografik, por parim teologjik:

“Ne dërguam te çdo popull një të dërguar, që t’u thotë: Adburoni Zotin dhe largohuni nga të kotat.”
(En-Nabl, 36)

Profetët nuk janë dërguar në vakum, por në **realitete konkrete**, me gjuhë, zakone, strukturë shoqërore dhe ndjeshmëri kulturore.

Në çdo rast, mesazhi hyjnor zbret brenda një trupi historik për ta shenjtëruar atë nga brenda.

Zoti nuk e anulon kombin për ta shpëtuar njeriun; Ai e shenjtëron kombin përmes njeriut që beson.

Në këtë kuptim, profeti është **zëri i ndërgjegjes kombëtare**, jo armiku i saj.

Ai nuk vjen për t’i përçarë njerëzit në fe e komb, por për t’i kujtuar se pa Zotin humbin të dyja.

Çdo profet, në mënyrën e vet, është pasqyrë e cilësive më të larta të popullit të tij — për ta ngritur atë në nivel hyjnor.

Hud ishte durimi i Adëve; Salih ishte urtësia e Themudëve; Musa ishte liria e Beni-Israelit; Muhammedi a.s. ishte mëshira e njerëzimit.

Gjuha e shpalljes dhe gjuha e kombit

Një nga mrekullitë më të thella të shpalljes është se Zoti flet në **gjuhën e popullit**.

*“Ne nuk kemi dërguar asnjë të dërguar, përveçse në gjuhën e popullit të tij, që t’u
sqarojë qartë.”
(Ibrahim, 4)*

Kjo nuk është thjesht çështje komunikimi, por **parim ontologjik i zbulesës**:

Zoti e respekton identitetin kulturor të kombit që e dërgon mesazhin. Në këtë mënyrë, feja nuk vjen si pushtim kulturor, por si **ndriçim i asaj që tashmë ekziston**.

Në teologjinë krahasuese, kjo është ajo që C.S. Lewis e quante “*grace perfecting nature*” – hiri që përkryen natyrën, jo që e shkatërron atë. Në Kuran, shpallja nuk është revolucion kundër identitetit, por reformim i tij.

Zoti nuk e ndryshon thelbin e kombit, por e pastron nga padrejtësitë dhe e orienton drejt virtutit.

Ky parim ruan **autenticitetin e çdo populli**.

Çdo komb ka të drejtë të jetojë besimin e vet në mënyrën që përputhet me kulturën e tij, për sa kohë nuk mohon drejtësinë, mëshirën dhe njësinë e Zotit.

Kjo është teologjia e “dritave të shumëfishta” – çdo popull ndriçohet në mënyrën e vet, por nga i njëjti Diell.

Kombi si arenë e shpalljes

Nëse profetët janë dërguar “në mesin e popujve të tyre”, kjo do të thotë se **kombi është arenë e provës shpirtërore**.

Feja nuk është për njeriun e shkëputur nga historia, por për bashkësinë që e jeton besimin në përditshmëri.

Në këtë mënyrë, kombi bëhet si një **laborator moral**, ku shfaqet ndikimi i shpalljes në drejtësi, ekonomi, art, gjuhë e kulturë.

Në traditën islame, çdo bashkësi njerëzore që jeton me drejtësi dhe moral ka një status të nderuar te Zoti, edhe nëse nuk është bashkësi fetare formale.

Ky është thelbi i idesë kuranore: *“Zoti nuk e shkatërron një popull që është i drejtë.”*

Pra, ekzistenca morale e një kombi është **shenjtërim i përkohshëm** i hirit hyjnor mbi të.

Ky është ligji i historisë që përmend Ibn Khalduni në *El-Muqaddimah*: “Çdo bashkësi që ruan drejtësinë dhe besimin, zgjat; ajo që e humb, shuhet.”

Në këtë dritë, profetët nuk janë vetëm misionarë të fesë, por **arkitektë të qytetërimeve**.

Ata ndërtojnë popuj që e lidhin Zotin me tokën përmes drejtësisë, mëshirës dhe dijes.

Profeti si fryma morale e kombit

Në çdo shoqëri, ekziston një moment ku kombi humb frymën, dhe atëherë Zoti dërgon një njeri që frymon për të.

Kjo është metafora e shpalljes: një frymë që i rikthen kombit jetën.

Kur profeti flet, ai nuk shpik moralin; ai ia kujton kombit ligjin që është i shkruar tashmë në ndërgjegjen e tij.

Muhammedi a.s., në fjalimin e tij të lamtumirës, e përmbylli këtë cikël të shpalljeve me një thirrje që përfshin dimensionin njerëzor dhe kombëtar:

“O njerëz, Zoti juaj është një dhe babai juaj është një. Arabit nuk i takon ndonjë përparësi mbi joarabin, përveçse me devotshmëri.”

(Khutbetu'l-Veda)

Në këtë mesazh, **uniteti njerëzor nuk mohon identitetin kombëtar**, por e vë atë në hierarkinë e drejtë: njeriu është pjesë e kombit, dhe kombi është pjesë e njerëzimit që i përket Zotit.

Ky universalizëm etik është thelbi i asaj që filozofi gjerman G.W.F. Hegel do ta quante “fryma objektive e historisë” – forca e padukshme që e çon çdo komb drejt vetëdijes morale.

Por ndryshe nga Hegeli, që e sheh këtë frymë si produkt të arsyes njerëzore, feja e sheh atë si **shpallje hyjnore** që i paraprin çdo arsyetimi.

Shenjtërimi i identitetit kombëtar

Në historinë islame, shpallja nuk ka shkatërruar kulturat lokale, por i ka **transformuar** ato në shenja të moralit hyjnor.

Arabët e paraislamit kishin ndjenja të thella kombësie, por ishin të zhveshur nga drejtësia.

Kur erdhi shpallja, ajo nuk ua zhduku krenarinë kombëtare, por ua **shenjtëroi** duke e orientuar nga e vërteta.

U ruajt gjuha, poezia, mikpritja, nderi — por u pastrohen nga idhujtaria dhe hakmarria.

Në këtë kuptim, feja nuk është armike e identitetit kombëtar; ajo është **forca që e shenjtëron atë**.

Kombi pa fe është trup pa shpirt; feja pa komb është frymë pa mish. Vetëm kur bashkohen, lind qytetërimi.

Ky model është i vlefshëm edhe për kombin shqiptar.

Feja islame, e përqafuar në mënyrë organike, e ngriti shqiptarin nga tribu në popull, nga folklor në qytetërim, nga ndarje në bashkim.

Ajo nuk ia mori kombësinë, por ia dha kuptimin moral të saj: të jesh shqiptar nuk mjafton, duhet të jesh **i drejtë**, sepse drejtësia është vetë përkthimi i fesë në jetën publike.

Profetët si ura midis Zotit dhe historisë

Në çdo shpallje, Zoti nuk i flet njerëzimit abstrakt, por historisë konkrete.

Kështu, profetët bëhen **ura midis përjetësisë dhe kohës**, midis hyjnore dhe shoqërore.

Ata janë dëshmi se **Zoti nuk e ndan shpirtin nga historia**, por hyn në histori për ta shenjtëruar atë.

Kjo është ajo që filozofi britanik Arnold Toynbee e quante “shtysa shpirtërore e qytetërimeve” – momenti kur një ide hyjnore ngjall një popull për ta ndërtuar botën me vlera të reja.

Kështu, Islami nuk është fe që i fshihet kombit; është frymë që e ndërton atë.

Ashtu si shpalljet e mëhershme i dhanë hebrenjve ndjenjën e drejtësisë, të

krishterëve ndjenjën e dashurisë, Islamit i është dhënë misioni i **ekuilibrit dhe drejtësisë universale** — dhe kjo është trashëguar në çdo komb që e ka përqaftuar me sinqeritet.

Kombet si dëshmi e një Zoti të vetëm

Në fund, profetët janë dëshmi se Zoti i do të gjitha kombet njësoj, sepse të gjithë janë **pjesë të planit të Tij**.

Disa kanë dritë më të fortë, disa më të zbehtë, por të gjithë reflektojnë Diellin e njëjtë.

Në këtë kuptim, nacionalizmi që mohon Zotin është formë moderne e idhujtarisë: adhurimi i vetvetes në vend të Krijuesit.

Feja e vërtetë e mbron kombin nga kjo sëmundje, duke i kujtuar se lavdia e tij nuk vjen nga gjaku, por nga drejtësia.

Ky është ligji moral i historisë:

Zoti nuk i jep nder një populli për shkak të emrit, por për shkak të veprës.

Kjo është arsyeja pse profetët janë të lidhur me kombin e tyre — për ta mësuar atë të jetojë me Zot, jo kundër Tij.

Kombi është pasqyra ku njeriu mëson ta shohë Zotin në përmasë kolektive.

Ai nuk është qëllim në vetvete, por **mjet i shenjtë i qytetërimit shpirtëror**.

Profetët janë shembujt më të lartë të këtij bashkimi mes tokës dhe qiellit — njerëz që e deshën kombin e tyre sepse deshën Zotin më shumë.

Dhe ndoshta kjo është formula e përhjetshme për çdo komb që kërkon të mbetet:

Të duash Zotin në mënyrën që e nderon kombin, dhe të duash kombin në mënyrën që të çon te Zoti.

“Zoti e di më mirë se ku t’i vendosë shpalljet e Tij.”

(El-En’am, 124)

Feja para Shtetit: Morali si Arkitekturë e Qytetërimeve

Rendi hyjnor si themel i çdo shoqërie dhe kufizim i çdo pushteti

Rendi moral përpara rendit politik

Në çdo epokë të historisë njerëzore, para se të ekzistonte ligji, ka ekzistuar **ndërgjegjja**; para shtetit, ka ekzistuar **feja**.

Njeriu më parë besoi sesa sundoi.

Para se të krijonte qytet, ai ngriti altar.

Dhe para se të shpallte ligj, ai përfundoi kokën para Zotit.

Ky rend nuk është rastësor — është struktura natyrore e ekzistencës njerëzore.

Kjo është arsyeja pse në çdo qytetërim të madh, feja ka qenë **arkitektja e parë e ligjit** dhe **shpirti i institucioneve politike**.

Zoti nuk e ndan shoqërinë nga morali, as moralin nga rendi shoqëror.

Në Kuran, urdhri për adhurim dhe ai për drejtësi janë të pandashëm:

“Zoti urdhëron drejtësinë, bamirësinë dhe ndal padrejtësinë e shfrenimin.”

(En-Nahl, 90)

Ky ajet, që lexohet çdo të premte në xhami, është **themel kushtetues i etikës islame**:

shteti është i vlefshëm vetëm nëse ruan drejtësinë dhe moralin, dhe shoqëria është e shëndoshë vetëm nëse fillon me Zotin.

Feja si themel, jo si shtesë

Shpesh në botën moderne feja shihet si “shtesë kulturore”, si element privat që nuk ka vend në rendin publik.

Por në filozofinë klasike — islame dhe perëndimore — feja është **burim i vetë moralit**, dhe morali është **burim i ligjit**.

Pra, në rrënjë të çdo shteti të qëndrueshëm qëndron feja, edhe nëse ajo nuk përmendet në kushtetutë.

Al-Farabi, në veprën e tij *El-Medina el-Fadila* (Qyteti i Virtytshëm), e përkufizon shtetin ideal si **pasqyrim të rendit hyjnor** në tokë.

Sipas tij, qeverisja e drejtë është imitim i mënyrës me të cilën Zoti e drejton universin: me urtësi, drejtësi dhe mëshirë.

Nëse shteti e humb këtë përngjasim, ai kthehet në mekanizëm shtypës pa shpirt.

Në të njëjtën linjë, Thomas Aquinas në *Summa Theologiae* pohon se **ligji njerëzor është i vlefshëm vetëm nëse përputhet me ligjin e Zotit**, të cilin e quan *lex aeterna* – ligji i përjetshëm.

Ky ligj i përjetshëm nuk është tekst juridik, por **rendi moral që i paraprin çdo shoqërie**.

Kështu, ndërmjet Farabit dhe Aquinasit, Lindja dhe Perëndimi ndajnë të njëjtën urtësi:

nuk ka rend politik pa rend moral, dhe nuk ka rend moral pa Zotin.

Ligji i pashkruar i drejtësisë

Edhe filozofët laikë e kanë pranuar se ekziston një “ligj i pashkruar” mbi ligjet njerëzore.

Cicero, në Romën e lashtë, e quante atë *lex naturae* – ligji natyror që vjen nga arsyeja hyjnore e brendshme.

Ky ligj është i njëjtë për të gjithë kombet, përtej kufijve e feve.

Në të vërtetë, ajo që ndryshon nuk është morali, por mënyra se si ai shprehet në kulturë.

Kuranikisht, ky ligj përmbledhet në një fjali:

“Zoti nuk ndryshon gjendjen e një populli, derisa ata të ndryshojnë vetveten.”
(*Er-Ra‘d, 11*)

Në këtë thënie, ndryshimi moral i individit dhe i bashkësisë është kushti i çdo zhvillimi historik.

Ky është ligji i progresit që çdo komb e ka përjetuar, edhe pa e njohur si të tillë.

Feja e ka shpallur, filozofia e ka analizuar, historia e ka dëshmuar.

Në këtë kuptim, **moraliteti nuk është luks shpirtëror**, por **infrastrukturë e qytetërimit**.

Rrugët, ekonomia, arsimi, madje edhe ligjet, janë pasojë e një kodi moral më të thellë që buron nga Zoti.

Kur ky kod priset, edhe nëse mbeten ndërtimet, qytetërimi rrënohet nga brenda.

Shteti si pasqyrë e shpirtit kolektiv

Në mendimin e Ibn Khaldunit, çdo shtet është “pasqyrë e shpirtit të bashkësisë që e ka krijuar”.

Nëse shpirti është i ndershëm, edhe shteti është i drejtë; nëse shpirti është i kalbur, edhe shteti bëhet tiran.

Kjo është arsyeja pse ai e shpjegon rënien e qytetërimeve jo me faktorë ushtarakë apo ekonomikë, por **me rënien e moralit dhe të besimit**.

Feja, për Ibn Khaldunin, është **lëngu jetësor i solidaritetit shoqëror (asabiyyah)** — forca që lidh individët në një vizion të përbashkët moral. Pa këtë lidhje shpirtërore, kombi mund të ketë shtet, por nuk ka bashkësi.

Atëherë lind ajo që ai e quan *mulk* – pushtet pa shpirt, sundim i thatë që zgjat pak dhe bie shpejt.

Në këtë kuptim, **shteti është vetëm pasojë**, jo shkak.

Në fillim është njeriu që beson; më pas bashkësia që ndan vlera; në fund, shteti që i institucionalizon ato.

Kur procesi përmbysset – kur shteti kërkon të krijojë moralin me forcë – lind totalitarizmi.

Feja si kufi i pushtetit

Një nga mësimet më madhështore të traditës islame është se **Zoti është mbi pushtetin**, jo pjesë e tij.

Në këtë mënyrë, feja nuk është armë e sundimitarit, por **kufizim i tij moral**.

Ajo i kujton njeriut me autoritet se asgjë nuk është e shenjtë nëse nuk është e drejtë.

Profeti Muhammed a.s. ka thënë:

“Më i dashuri i njerëzve për Zotin është ai që u sjell dobi të tjerëve; më i urreyer është ai që i padrejton.”

(Tabarani)

Ky hadith është më shumë se thirrje morale — është doktrinë politike: autoriteti nuk është pronë, por amanet.

Në çdo shoqëri që e harron këtë, pushteti bëhet idhull dhe njeriu sërish kthehet në robëri.

Feja, duke qenë jashtë pushtetit, është e vetmja forcë që mund ta kritikojë atë moralisht.

Prandaj çdo sistem që e përjashton Zotin nga sfera publike, në fakt e eliminon **kontrollin moral të pushtetit**.

Shteti pa fe mund të jetë teknikisht efikas, por moralisht i verbër.

Kur morali bëhet kushtetutë

Qytetërimet e mëdha kanë dështuar jo kur kanë humbur ushtarët, por kur kanë humbur vlerat.

Kur morali largohet nga ligji, shteti mbetet si trup pa shpirt.

Ky është mësimi që na jep historia e Romës, e Andaluzisë, e Bagdadit dhe e çdo perandorie që ra pasi humbi ndershmërinë.

Në filozofinë islame, **drejtësia është forma më e lartë e adhurimit**.

Ajo nuk është vetëm detyrim ligjor, por akt shpirtëror që e pasqyron emrin hyjnor *El-‘Adl* — i Drejti.

Kështu, çdo ligj që bie ndesh me drejtësinë, bie ndesh me vetë Zotin.

Në këtë frymë, dijetarët islamë e kanë parë moralin si **kushtetutë të përjetshme** që s’mund të shfuqizohet nga shumica.

Ky është dallimi mes demokracisë së ligjeve dhe teologjisë së vlerave: njëra ndryshon sipas votës, tjetra qëndron përjetësisht.

Balanca midis fesë dhe shtetit

Nuk ka nevojë që feja të bëhet shtet për të udhëhequr shoqërinë.

Ajo udhëheq në mënyrën më të fuqishme — **përmes ndërgjegjes**.

Kur Zoti është në zemrën e qytetarit, nuk ka nevojë të jetë në çdo nen të ligjit.

Sepse morali i brendshëm është më i fortë se çdo gjykatë.

Kështu, qëllimi i fesë nuk është të kontrollojë pushtetin, por ta **formojë shpirtin që e kontrollon pushtetin**.

Në këtë mënyrë, rendi shoqëror që fillon me Zotin, nuk bëhet kurrë tirani, sepse njeriu i tij e njeh kufirin dhe përgjegjësinë.

Në një komb të tillë, ligji nuk është mjet frike, por pasqyrë e ndërgjegjes kolektive.

Mësimi për kohën tonë

Në epokën e shteteve moderne, ideja e ndarjes së fesë nga politika është keqkuptuar si ndarje e moralit nga jeta.

Por feja nuk është institucion; është **burim i etikës**.

Kur ajo përjashtohet, shoqëria nuk bëhet neutrale, por bosh.

E atëherë, vendin e Zotit e zë tregu, ideologjia ose pushteti.

Shtetet që e kuptojnë këtë urtësi nuk i frikësohen fesë, por e respektojnë si partner moral.

Në këtë mënyrë, besimi nuk është pengesë për demokracinë, por **garanci e saj** — sepse njeriu që i druhet Zotit, nuk i druhet padrejtësisë.

Ky është rendi i natyrshëm që historia e ka dëshmuar:

kur feja i paraprin shtetit, lind qytetërim; kur shteti e zëvendëson fenë, lind tirani.

Feja nuk është institucion për pasuri, por **arkitekturë e shpirtit njerëzor**.

Ajo e vendos moralin në themel të çdo rendi, e jo në fund të tij.

Zoti nuk i kërkon njeriut të ndërtojë shtete të përkryera, por shoqëri të ndershme.

Sepse nga këto lindin shtetet që zgjasin.

Në fund të fundit, çdo komb që ka filluar me moral, ka ndërtuar qytetërim.

Çdo komb që ka filluar me pushtet, e ka humbur moralin.

Kjo është formula e përjetshme e historisë njerëzore — dhe sekreti i çdo epoke që kërkon dritë.

“Drejtësia është themeli mbi të cilin qëndron qielli dhe toka.”

(Ibn Teymijje)

Kur Zoti është në Flamur: Feja si simbol shtetformues

Besimi si shpirt i identitetit kombëtar dhe si kufi i ideologjisë

Flamuri si metaforë e shpirtit të kombit

Në çdo komb, flamuri është më shumë sesa një copë pëlhurë. Ai është **simbol metafizik** – një mënyrë për të përmbledhur shpirtin e përbashkët të njerëzve në një ngjyrë, një formë dhe një kujtesë. Por çdo flamur, i pëlqyer apo i urreyer, i lavdëruar apo i djegur, ka një kuptim të fshehur që përcakton thellësisht karakterin moral të atij kombi: **a fillon ai me Zotin, apo me vetveten?**

Në këtë kuptim, flamuri nuk është neutral.

Ai është deklaratë shpirtërore:

- për disa, dëshmi e lirisë;
- për disa, kujtesë e sakrificës;
- për të urtët, **shenjë e një premtimi ndërmjet kombit dhe Zotit.**

Asnjë komb nuk ka qëndruar gjatë pa një flamur që ka mbartur, të paktën në mënyrë të nënkuptuar, një dritë nga qielli.

Sepse **nuk ka bashkim të qëndrueshëm pa një kuptim të përbashkët të së shenjtës.**

Zoti në simbolet e kombeve

Edhe kombet që e shpallin veten si laike, e ruajnë në mënyrë të pavetëdijshme gjurmën e Zotit në simbolet e tyre.

Në dollarin amerikan shkruhet *“In God We Trust.”*

Në betimin e Presidentit të SHBA, fjala “God” është pjesë e detyrueshme e formulës.

Në Kushtetutën britanike, monarku betohet si **“Defender of the Faith.”**

Në flamurin e Zvicrës është një **kryq i bardhë**, në të Norvegjisë dhe Danimarkës po ashtu.

Në flamurin e Turqisë, një **hënë dhe yll** që përfaqësojnë dritën hyjnore në horizontin e historisë.

Këto nuk janë thjesht simbole estetike.

Ato janë **shenja të kujtesës hyjnore**, një mënyrë për t'i kujtuar kombit se përtej pushtetit ekziston një moral, përtej historisë ekziston një rend, dhe përtej ligjit ekziston drejtësia.

Në fakt, shumica e shteteve moderne që i ruajtën këto shenja fetare, ruajtën edhe **ekuilibrin midis lirisë dhe moralit**.

Sepse Zoti në flamur nuk është simbol për teokraci, por për **liri me përgjegjësi**.

Kur flamuri ndahet nga Zoti

Në anën tjetër, çdo herë që kombet kanë kërkuar të ndahen nga Zoti për të “emancipuar” veten, kanë përfunduar duke **humbur drejtimin moral të lirisë**.

Kjo nuk është tezë fetare, por përfundim historik.

Revolucioni Francez, që hoqi Kishën dhe shpalli “arsyen si perëndi”, përfundoi në terror.

Socializmat e shekullit XX, që e shpallën Zotin si “iluzion”, përfunduan në kampe përqendrimi dhe vrasje masive.

Edhe nacionalizmat që e shpallën kombin si fe, përfunduan duke e përgjakur kombin vetë.

Kur Zoti largohet nga flamuri, **flamuri bëhet perëndi e re**.

Në atë moment, kombi nuk e adhuron më Zotin, por veten.

Dhe ky është rreziku më i madh i modernitetit politik — që shenjtëria kalon nga qielli në tokë, nga morali në pushtet.

Në këtë kuptim, ndarja e flamurit nga Zoti nuk krijon liri, por **idhujtari të re**.

Njeriu që nuk ka më Zotin për t'u përlur, kërkon një simbol tjetër për t'u përkulur — dhe zakonisht ai simbol është vetë flamuri.

Shqipëria dhe dilema e shpirtit kombëtar

Në historinë shqiptare, flamuri është gjithmonë **simbol i një lufte morale**: për mbijetesë, për identitet, për dinjitet.

Por rrallë është pyetur se **çfarë shpirtërorje e mban atë flamur në këmbë**.

Në momentet më të vështira të historisë, shqiptarët nuk kanë qëndruar si komb për shkak të një shteti — sepse nuk e kishin — por për shkak të **një besimi**.

Në shekullin e pushtimeve, në mungesë të institucioneve kombëtare, **xhamitë, medresetë, teqetë dhe kishat** ishin ato që ruajtën gjuhën, kulturën dhe shpirtin kombëtar.

Nuk ishte politika ajo që e mbrojti shqiptarësinë, por **feja që e ndriçoi**.

Kjo është arsyeja pse çdo tentativë për ta ndarë shqiptarin nga feja, është tentativë për ta ndarë nga vetë identiteti i tij historik.

Sepse Islami, në mënyrë organike, nuk ishte imponim, por **dimension shpirtëror i jetës dhe kulturës shqiptare**.

Ai nuk e mbylli shqiptarin në dogmë, por ia hapi horizontin drejt drejtësisë, dijes, mikpritjes dhe respektit për tjetrin.

Por kur më vonë ideologjitë e shekullit XX kërkuan ta zëvendësojnë fenë me kombin, shqiptari humbi ekuilibrin.

Ai filloi të flasë për “komb pa fe”, pastaj për “fe kombëtare” — derisa humbi **kuptimin e të dyjave**.

“Feja e shqiptarit është shqiptaria”: një keqkuptim historik

Kjo shprehje, e përdorur shpesh me pathos romantik, është një nga paradokset më të mëdha të mendimit shqiptar modern.

Në sipërfaqe, ajo tingëllon si bashkuese — por në thelb, është **koncept shpirtërisht bosh**.

Ajo e përmbys rendin e krijimit: në vend që Zoti të krijojë kombin, kombi fillon të krijojë Zotin.

Kjo maksimë, e lindur nga nevoja për të mbijetuar në kohë persekutimi e ndarjes, u keqpërdor si **doktrinë e mohimit të fesë**.

Në vend që të bashkonte shqiptarët në moral e vlere, ajo i ndau në skepticizëm e përçarje.

Duke e shpallur kombin si “fe”, ajo në fakt e bëri të **pafe**.

Sepse një komb nuk bëhet më i fortë duke harruar Zotin; bëhet më i fortë duke e njohur më drejt Atë.

Kombi që ka Zotin në flamur, nuk bëhet skllav i pushtetit, sepse e di se ka një autoritet më të lartë se njeriu.

Kombi që e fshin Zotin, përfundon duke adhuruar çdo njeri që ka forcë.

Shembujt e kombeve që e fillojnë me Zotin

Në Shtetet e Bashkuara, koncepti i “God-given rights” (të drejtat e dhëna nga Zoti) është thelbi i demokracisë amerikane.

Në Britani, Kushtetuta e pashtuar e mbështet mbretërinë në konceptin e **“ligjit moral të Zotit”**.

Në Perandorinë Osmane, çdo ligj shtetëror kishte në krye formulën “Në emër të Zotit të Gjithëmëshirshëm.”

Në Republikën Islamike të Mauritanisë, flamuri përfshin yllin dhe gjysmëhënën si kujtesë se drejtësia s’mund të ndahet nga Zoti.

Këto shembuj tregojnë se **përfshirja e Zotit në simbole nuk kufizon lirinë — e mbron atë**.

Sepse aty ku ekziston një autoritet hyjnor, asnjë pushtet njerëzor nuk mund të shpallet absolut.

Në këtë kuptim, edhe kombet që duken “sekulare” në formë, janë shpirtërisht fetare në themel — sepse e pranojnë që ligji dhe dinjiteti nuk burojnë nga shteti, por nga Zoti.

Feja si mburojë kundër ideologjisë

Në shekullin XX, kombet që e harruan këtë rend – që e vendosën flamurin mbi Zotin – u kthyen në **skena ideologjike**.

Simbolet e shenjtësisë u zëvendësuan me simbolet e partisë.

Tempulli u zëvendësua me tribunën.

Kujtesa u zëvendësua me propagandën.

Por çdo ideologji që nuk e pranon Zotin, përfundon duke krijuar **idhuj të rinj**: liderë që zëvendësojnë profetët, slogane që zëvendësojnë shpalljen, flamuj që zëvendësojnë qiellin.

Dhe kështu, kombet e humbin frymën e tyre më të lartë — njeriun që i nënshtrohet Zotit, jo ideologjisë.

Feja e shpëton kombin nga kjo tragjedi, sepse **ia vendos kufirin pushtetit dhe moralizon krenarinë kombëtare**.

Ajo e mëson se krenaria pa drejtësi është mëkat, dhe liria pa Zot është iluzion.

Feja është ajo që e ruan kombin nga euforia e vetvetes.

Kur flamuri bëhet lutje

Në fund, çdo flamur që mbart Zotin në vlera, jo vetëm në simbole, bëhet **lutje e përbashkët**.

Ai nuk i ndan njerëzit sipas racës apo gjuhës, por i bashkon në moralin e përbashkët.

Kombi që e sheh flamurin si amanet nga Zoti, nuk lufton për pushtet, por për drejtësi.

Ai nuk ngre flamurin për të dominuar, por për të dëshmuar.

Në këtë kuptim, **feja nuk është rrezik për kombin — është garanci e përjetshme e tij**.

Sepse një komb që e fillon me Zotin, e mbyll me dinjitet.

Dhe një flamur që përfshin emrin e Tij, nuk bie kurrë në harresë.

Të gjitha kombet e mëdha janë ngjitur lart kur kanë ecur me Zotin dhe kanë rënë poshtë kur e kanë harruar.

Historia e njerëzimit është në thelb **historia e kujtesës dhe harresës së Zotit**.

Flamuri është thjesht pasqyra e kësaj marrëdhënieje:
ai valëvitet në epokën e kujtesës dhe bie në epokën e harresës.

Nëse dëshirojmë që flamuri të mbetet i gjallë, nuk mjafton ta ruajmë
fizikisht — duhet ta mbushim me shpirt.

Dhe shpirti i tij është Zoti.

Pa Të, çdo komb mbetet si flamur pa erë — i ngrirë, i bukur, por pa jetë.

*“Nëse ju falënderoni, Unë do t’jua shtoj mirësitë; por nëse mohoni, ndëshkimi Im
është i ashpër.”
(Ibrahim, 7)*

Kriza e Sekularizmit: Kombi pa Frymë

Si konceptet “feja private” dhe “kombi neutral” e zbrazën njeriun nga përmbajtja

Sekularizmi si premtim dhe zhgënjim

Në fillimet e tij, sekularizmi u paraqit si premtim për liri, tolerancë dhe racionalitet.

Ai u proklamua si mënyrë për t'i dhënë fund luftërave fetare, për të mbrojtur ndërgjegjen individuale dhe për të krijuar shtete që nuk privilegjojnë asnjë besim.

Në pamje të parë, ishte një fitore e qytetërimit.

Por siç do të vërejë më vonë sociologu **Peter Berger**, sekularizmi nuk solli thjesht ndarjen e fesë nga shteti — solli **largimin e Zotit nga realiteti shoqëror**.

Ai e ktheu Zotin nga **burim i kuptimit në temë private të ndjenjës personale**.

Rezultati ishte paradoksal: në përpjekje për të shpëtuar lirinë, njeriu humbi orientimin.

Në librin e tij klasik *The Sacred Canopy* (1967), Berger përshkruan si shoqëria moderne e “zëvendësoi kupolën e shenjtë” me një qiell bosh racionalizmi.

Në vend të Zotit, mbeti vetëm struktura e arsyes teknike – e ftohtë, e saktë, por pa kuptim.

Ai e quan këtë “crisis of meaning” – kriza e kuptimit, që ndodh kur njeriu e përjashton transcendencën nga jetesa.

Kështu, njeriu modern u bë **i lirë nga Zoti, por i robëruar nga zbrazëtia**.

Feja si “çështje private”: fillimi i fragmentimit moral

Një nga keqkuptimet themelore të modernitetit është ideja se feja duhet të “zhvendoset” nga sfera publike në atë private.

Në dukje, kjo ishte një marrëveshje për paqe mes besimeve.

Në thelb, ishte **mbyllja e Zotit në shtëpi**.

Filozofi **Charles Taylor**, në veprën madhore *A Secular Age* (2007), argumenton se sekularizmi nuk është vetëm ndarje institucionale, por **ndryshim i përvojës së besimit vetë**.

Njeriu modern, thotë ai, jeton në “immanence frame” – një horizont të mbyllur ku realiteti i kufizohet vetëm asaj që shihet dhe matet.

Në këtë kornizë, Zoti bëhet i panevojshëm për funksionimin e botës.

Jo sepse Ai është mohuar, por sepse është **harruar**.

Kur feja u shpall “private”, shoqëria humbi **burimin e moralit publik**.

Institucionet filluan të funksionojnë pa etikë transcendentë, kultura pa vizion, dhe politika pa ndërgjegje.

Kjo është ajo që Taylor e quan “epoka e sinqeritetit pa kuptim” – ku njeriu mund të jetë i ndershëm, por pa arsye pse.

Kjo shndërron qytetërimin në **mekanizëm pa shpirt**: njerëzit dinë si të veprojnë, por nuk dinë pse.

“Kombi neutral”: miti i paanshmërisë

Pasojat e kësaj ideologjie u ndien në nocionin e kombit modern.

Koncepti i **“kombit neutral”** – që nuk mban asnjë përkatësi shpirtërore – u paraqit si shprehje e progresit.

Por një komb që nuk e njeh asnjë burim të së shenjtës, në fakt është komb që **nuk e di kush është**.

Sociologu **José Casanova**, në *Public Religions in the Modern World* (1994), thekson se sekularizmi modern është **vetëkontradiktor**:

ai kërkon neutralitet, por imponon ideologjikisht një mënyrë të vetme të të menduarit — atë pa Zotin.

Pra, në emër të pluralizmit, krijon një **monopol kulturor të mosbesimit**.

Kombet që përqafojnë këtë neutralitet përfundojnë duke e zëvendësuar shpirtin me administratë, moralin me ligj, dhe traditën me rregullore. Ata humbin **kujtesën morale** që i ka mbajtur gjallë shekuj më parë. Në këtë mënyrë, “neutraliteti” bëhet formë e re e mohimit.

Në vend që të çlirojë njeriun nga dogma, sekularizmi i vonë e robëron njeriun te **dogma e indiferencës**.

Shpirti që mungon

Kombi modern është shpesh një strukturë e përsosur, por **pa frymë**. Ka institucione, por jo moral; ka shkolla, por jo urtësi; ka shpejtësi, por jo drejtim.

Ky është “njeriu pa qendër”, që filozofi Eliot e përshkruan në poezinë e tij *The Hollow Men* — njeriu bosh nga brenda, me formë, por pa shpirt.

Në të njëjtën mënyrë, një komb pa fe është **mekanizëm i madh i moralit të shuar**.

Ai mund të ndërtojë autostrada, por jo drejtësi; të bëjë ligje, por jo ndershmëri; të flasë për barazi, por të mos njohë dinjitetin.

Sepse dinjiteti nuk buron nga shteti, por nga Zoti.

Kjo zbrazëti shpirtërore është ajo që Berger e quante “desacralization of the world” — shenjtërimi i përmbysur:

njeriu nuk e bën më botën të shenjtë, por **veten si zot të botës**.

Dhe në këtë vetëhyjnizim, ai humb ndjenjën e shenjtërisë, që është fillimi i çdo morali.

Rikthimi i fesë në hapësirën publike

Por ndryshe nga çfarë mendonin teoricienët e shekullit XX, feja nuk u zhduk.

Sociologjia e viteve '90, siç vëren Casanova, tregoi “desekularizimin e botës” – kthimin e fesë si **forcë publike** në politikë, kulturë dhe arsim.

Ky rikthim nuk është ringjallje ritualesh, por **kërkim për kuptim**.

Në shoqëritë postmoderne, njeriu është sërish i lodhur nga liria pa drejtim.

Kështu, ai kthehet te feja jo nga frika, por nga **uria për domethënie**.

Taylor e quan këtë “kthim në transcendencë” – jo si kthim pas në histori, por si **rikujtim i dimensionit të humbur të shpirtit**.

Ky rikthim nuk është nostalgji fetare, por **nevojë antropologjike**.

Sepse njeriu pa transcendencë është krijesë pa vertikalitet — e shtypur mes dëshirës dhe zbrazëtisë.

Feja si dimension kulturor dhe moral i kombit

Në këtë kontekst, **rikthimi i fesë nuk duhet parë si rrezik për kombin, por si rikthim i frymës që e ka ndërtuar**.

Në historinë shqiptare, islami, si përvojë morale e kulturore, ishte **burim i dritës dhe drejtësisë**, jo pengesë për bashkim.

Kur kjo frymë u zëvendësua me neutralitetin ideologjik, kombi humbi jo vetëm besimin, por edhe **kuptimin e vet historik**.

Nëse kombi është trup, feja është fryma.

Pa të, kombi jeton teknikisht, por jo shpirtërisht.

Ky është realiteti që e përshkruan filozofi Alasdair MacIntyre:

“Kur një shoqëri e humb moralin, ajo fillon ta trajtojë politikën si zëvendësim të fesë.”

(After Virtue, 1981)

Në këtë kuptim, rikthimi i fesë në sferën publike nuk është thirrje për pushtet fetar, por për **moralitet kulturor**: që edukimi, arti, media dhe ligji të mos jenë të zbrazët nga drejtësia, mëshira dhe drita hyjnore.

Rikthimi i frymës

Sekularizmi nuk e vrau Zotin — e fshehu Atë pas murit të indiferencës. Por murët e indiferencës po shemben, sepse njeriu nuk mund të jetojë gjatë në boshësi.

Asnjë komb nuk mund të mbijetojë gjatë me arsye pa moral, me shtet pa shpirt, me flamur pa Zotin.

Rikthimi i fesë nuk është kthim në të kaluarën, por **rikujtim i dimensionit që e bën njeriun të plotë.**

Nëse kombet duan të mbeten njerëzore, duhet të kujtojnë që **njeriu është më shumë se qytetar — është krijesë.**

Dhe krijesa pa Krijuesin është projekt i papërfunduar.

“A mos njeriu mendon se është lënë i lirë, pa qëllim?”

(El-Kijame, 36)

Pjesa II

Nga Zoti te Kombi: Si feja u bë themel i qytetërimit shqiptar

Kombi si dritë e shpalljes, jo si produkt i rastësisë

Çdo komb që ka mbijetuar përtej shekujve, e ka bërë këtë jo përmes forcës, por përmes **shpirtit**.

Historia dëshmon se asnjë popull nuk e ruan veten gjatë pa një bosht moral, pa një ndjenjë të së shenjtës që i jep drejtim ekzistencës së përbashkët.

Ky bosht, në çdo qytetërim, është feja — ajo që i jep njeriut kuptim, kombit qëllim dhe shoqërisë ekuilibër.

Në historinë shqiptare, kjo e vërtetë ka një pamje të veçantë.

Shqiptarët nuk janë ndërtuar si komb rreth një mbreti, race apo ideologjie, por **rreth një ndjesie shpirtërore të drejtësisë dhe moralit**.

Në mungesë të shtetit, ata e gjetën rendin në fe; në mungesë të institucioneve, e gjetën ligjin në Kuran; në mungesë të akademive, e gjetën dritën në mejtep e medrese; në mungesë të ushtrive, e gjetën qëndresën në shpirt.

Prandaj, për ta kuptuar kombin shqiptar, nuk mjafton ta studiojmë nëpërmjet politikës — duhet ta lexojmë nëpërmjet **moralit dhe besimit**.

Historia shpirtërore e shqiptarëve

Nëse historia politike e shqiptarëve është histori ndarjesh, historia shpirtërore është **histori bashkimi**.

Në çdo epokë, feja ka qenë **gjuha e ndërgjegjes kombëtare**.

Nga hoxhallarët që mbanin mësimë shqip në odat e maleve, te dijetarët që botonin tekste morale e shkencore në Stamboll, një fill i padukshëm e lidhte kombin me Zotin — filli i dritës dhe dijes.

Qytetërimi shqiptar nuk u ndërtua në oborret e perandorëve, por në qelat e dijetarëve.

Në këto hapësira të heshtura, lindi koncepti shqiptar i moralit: **nderi, mikpritja, puna, drejtësia dhe mëshira.**

Të gjitha këto ishin virtyte fetare para se të bëheshin virtyte kombëtare.

Kur Europa u përfshi nga ndarja mes Kishës e shtetit, shqiptarët zhvillorin një **model të bashkëjetesës së natyrshme midis fesë dhe identitetit.**

Feja nuk ishte pushtet, por dritë; nuk ishte ideologji, por vetëdije.

Nëpërmjet Islamit, shpirti shqiptar nuk u uniformizua — u **formua.**

Islami dhe lindja e qytetërimit shqiptar

Islami nuk u përhap në trojet shqiptare si urdhër i pushtuesit, por si **kthjellim shpirtëror dhe kulturor.**

Ai solli me vete dritën e dijes, konceptin e barazisë para Zotit, drejtësinë e ligjit moral, dhe respektin për tjetrin.

Në një shoqëri të përçarë nga fiset, ai solli unitetin e besimit; në një popull të pazhvilluar arsimisht, ai solli shkrimin dhe leximin; në një vend pa institucione, ai ngrii shkollën, vakëfe dhe biblioteka.

Në këtë mënyrë, **feja nuk ishte “import”, por proces i brendshëm i qytetërimit.**

Ajo e ndërtoi “njeriun e ri shqiptar” shumë kohë përpara se kombi të kishte shtet.

Dhe ky njeri i ri ishte më i ditur, më i ndershtëm, më i lidhur me moralin hyjnor sesa me çdo pushtet njerëzor.

Për këtë arsye, studiues si **Noel Malcolm** dhe **Landau** e kanë vënë në dukje se **faktorët fetarë ishin përcaktues në formimin e vetëdijes kombëtare shqiptare.**

Islami nuk e ndau kombin, por e **bashkoi nën parimin e drejtësisë dhe dinjitetit.**

Feja si dritë arsimit, jo si mjet sundimi

Një nga mitet që ky libër synon të zhbëjë është ai që e sheh Islamin si pengesë për arsimin dhe qytetërimin.

Në fakt, në gjithë historinë e shqiptarëve, **arsimimi filloi në xhami, mejtep dhe medrese.**

Ato ishin qendrat e para të kulturës, letërsisë dhe dijeve shkencore.

Këtu lindi alfabeti, këtu u formuan mendimtarët, këtu u shkruan tekstet e para shqip.

Edhe kur feja u përjashtua nga institucionet pas pavarësisë, **shpirti i saj mbeti në ndërgjegjen e popullit.**

Ky realitet është pjesë e një tabloje më të gjerë: në çdo vend ku feja u bë themel moral i shoqërisë, lindën **qytetërime të qëndrueshme.**

Kur ajo u reduktua në ritual, filloi rënia.

Për shqiptarët, periudhat më të ndritura janë ato ku feja dhe dija ecën krah për krah — **nga Hasan Tahsini te Vehbi Dibra, nga Haxhi Ymer Prizreni te Hafiz Sherif Langu.**

Zoti dhe Kombi si dy dritare të së njëjtës dritë

Në botëkuptimin islam, **Zoti nuk është alternativë ndaj kombit, por burim i tij.**

Të dy janë forma të rendit hyjnor: Zoti si burim i ligjit moral, dhe kombi si hapësirë për ta jetuar atë moral.

Një komb që fillon me Zotin, ndërton qytetërim; një komb që e harron, e humb shpirtin.

Kjo është arsyeja pse ky libër nuk kërkon të ngrejë fenë mbi kombin, por të rikthejë **hierarkinë e drejtë të ekzistencës:**

- Zoti është burim i moralit,
- morali është fryma e kombit,
- dhe kombi është pasqyra e drejtësisë që ai moral krijon.

Në këtë kuptim, pjesa e dytë e librit është **rrëfimi historik i këtij parimi metafizik.**

Ajo tregon se çdo periudhë ku shqiptari e filloi me Zotin, u ngrit; dhe çdo periudhë ku e harroi Atë, u shua në kaos.

Nga historia drejt kujtesës

Pjesa që vijon nuk është histori në kuptimin kronologjik të fakteve, por **kujtesë morale e një qytetërimi.**

Ajo nuk pyet vetëm *çfarë ndodhi*, por *çfarë kuptimi kishte ajo që ndodhi.*

Ajo ndalet jo në datat, por në dritat; jo në pushtimet, por në shpalljet e brendshme të mendjes dhe shpirtit shqiptar.

Këtu do të lexojmë për **xhamitë e para që ishin më shumë shkolla se tempuj**, për **hoxhallarët që ishin arsimtarë, patriotë dhe dijetarë**, për **përpyjekjet e dijetarëve që bashkuan shkencën me besimin**, dhe për **momentin kur Zoti u bë flamur i pavarësisë.**

Kjo nuk është histori nostalgjie, por **rikthim i kujtesës hyjnore** në ndërgjegjen kombëtare.

Sepse kombet që harrojnë shpirtin e vet, e humbin drejtësinë; dhe kombet që e kujtojnë Zotin, e rigjejnë vetveten.

“Nëpërmjet fesë, Zoti i jep popujve dritën e kuptimit; nëpërmjet kombit, ata e shpërndajnë atë dritë në histori.”

(Koment teologjik mbi El-Huxburat, 13)

Korniza historike e kombit shqiptar: feja si bosht i vetëdijes kombëtare

“Kombi nuk lind nga toka që shkel, por nga drita që ndien.”

Kombi si vazhdimësi shpirtërore

Asnjë komb nuk lind vetëm nga gjaku, toka apo gjuha.

Në kuptimin më të thellë, **kombi është produkt shpirtëror** — fryt i një vetëdije që i jep kuptim bashkëjetesës.

Në historinë shqiptare, kjo vetëdije është formuar përmes **besimit, moralit dhe dijes**, shumë më parë se të krijohej nocioni modern i “kombit” në shek. XIX.

Shqiptarët nuk e përjetuan fenë si import, por si **dimension të natyrshëm të qenies së tyre**.

Nëpër shekuj, ajo ka qenë **burim i rendit moral, i arsimit dhe i rezistencës**.

Në këtë kuptim, feja nuk i qëndron përballë kombit, por **në themelet e tij**.

Paraosmanët: feja e dritës dhe drejtësisë

Para periudhës osmane, trojet shqiptare përjetuan një ndërthurje të besimeve të lashta: ilire, të krishtera lindore e perëndimore, dhe më vonë ndikime islame që vinin përmes **rrugëve tregtare mesdhetare**.

Pikërisht këto ndikime të hershme i dhanë popullit shqiptar një **kulturë të hapjes**, që e dallon nga shumë popuj të tjerë të rajonit.

Në **shek. XIII–XIV**, tregtarë e dijetarë që udhëtonin nga **Andaluzia, Sicilia dhe Afrika Veriore** sollën në qytetet bregdetare shqiptare jo vetëm mallra, por **libra, ide dhe frymë shpirtërore**.

Prania e hershme e xhamive si ajo e **Milkës (1289)** dhe e **Tabanocit** dëshmon për një **kontakt kulturor perëndimor-islam**, që do të bëhej më vonë pjesë e ADN-së së qytetërimit shqiptar.

Në këtë periudhë, **Zoti shihej si burim i drejtësisë universale**, ndërsa feja si mënyrë për ta përjetuar drejtësinë në tokë.

“Ai ngriti qiellin dhe vendosi peshoren, që të mos kaloni kufirin në drejtësi.”

(Er-Rahman, 7–8)

Kjo frymë e baraspeshës do të bëhej thelbi i kulturës shqiptare: **ndjenja për të drejtën dhe për nderin**.

Periudha Osmane: feja që mbrojti gjuhën dhe dinjitetin

Në shekujt XV–XIX, gjatë sundimit osman, popujt e Ballkanit u përballën me një realitet të ri politik e kulturor.

Por ndryshe nga shumë të tjerë, **shqiptarët e përqaftuan Islamin jo si pushtet, por si mundësi për emancipim**.

Nëpër xhami, teqe e mejtepe, shqiptarët fituan **arsim, alfabet, etikë dhe vetëdije kombëtare**.

Ky fakt shpjegon pse **Rilindja Kombëtare** lindi nga gjiri i dijetarëve myslimanë:

- **Hasan Tahsini**, që e lidhte fenë me shkencën;
- **Hafiz Ali Korça**, që e shihte moralin fetar si edukim kombëtar;
- **Haxhi Ymer Prizreni**, që e shihte autonominë si detyrim fetar ndaj Zotit dhe popullit.

Në këtë periudhë, **xhamitë dhe mejtepet ishin laboratorët e identitetit shqiptar**: aty mësohej feja, por edhe gjuha shqipe, historia dhe kultura.

Islami, pra, nuk e prishi strukturën e kombit – e ndërtoi atë nga brenda, me **rend moral, urtësi dhe dije**.

Në arkivat e Lidhjes së Prizrenit (1878) gjenden dokumente ku feja përmendet si **garanci e unitetit dhe moralit politik**, jo si përjashtim:

“Ne mbrojmë atdheun dhe fenë, sepse pa to humbet nderi dhe rendi.”

Ky ishte **dualizmi i shenjtë i shpirtit shqiptar**:

Zoti dhe Atdheu, Feja dhe Nderi — jo në kundërshti, por në përputhje.

Rilindja Kombëtare: feja si ndërgjegje politike

Në fund të shekullit XIX, me lindjen e nocionit modern të kombit, shqiptarët u gjendën në një udhëkryq ideologjik.

Ndërsa Evropa e shekullarizuar po e ndante fenë nga politika, shqiptarët e Rilindjes kuptuan se **pa moral fetar, kombi do të ishte i pambrojtur.**

Vehbi Dibra dhe **Hafiz Sherif Langu** ishin ndër të parët që e legjitimuan Pavarësinë e Shqipërisë në bazë të parimeve fetare.

“Fetvaja e Pavarësisë” (1912) është dokument unikal në Evropë: një shtet i lindur **jo kundër fesë, por në emër të saj.**

Në atë moment historik, feja nuk ishte pengesë e kombit — ishte **garanci e dinjitetit të tij.**

Në anën tjetër, rilindasit e krishterë, si **Pashko Vasa** apo **Gjergj Fishta**, e ruajtën frymën e bashkimit nën një Zot të përbashkët.

Vargu “Feja e shqiptarit është shqiptaria” në kontekstin e kohës ishte **thirrje kundër përçarjes**, jo mohimi i fesë.

Pra, Rilindja Kombëtare ishte **moment teologjik dhe moral**, përpara se të ishte vetëm politik.

Shekulli XX: humbja e boshtit dhe rezistenca e shpirtit

Shekulli XX solli periudhën më dramatike të historisë shqiptare: komunizmin dhe ndalimin e fesë.

Në vitin 1967, Shqipëria u shpall “shteti i parë ateist në botë”.

Por ky eksperiment dështoi, sepse **njeriu mund të ndalohet të falet, por jo të besojë.**

Në dekadat e errësirës, besimi u ruajt në heshtje, në zemrat e njerëzve.

Familjet shqiptare mbajtën një **trashëgimi shpirtërore të heshtur** – faljet e natës, uratat, mëshira, bujaria, besa.

Kjo ishte **feja që mbijetoi pa libra e pa institucione**, dhe që më vonë do të rigjente veten me forcë të re pas viteve ’90.

Ky është fenomen i rrallë në Evropë: **një popull që, edhe pse iu mohua Zoti, nuk e humbi ndjenjën e shenjtërisë.**

Kuptimi bashkëkohor: feja si burim stabiliteti kombëtar

Në shekullin XXI, shqiptarët po përballen me rreziqe të tjera: sekularizëm pa moral, globalizëm pa identitet, dhe religjiozitet pa dije. Në këtë kontekst, **feja e ekuilibrit**, që e karakterizoi gjithmonë shqiptarët, mund të bëhet **model europian i harmonisë.**

Islami shqiptar, i moderuar, qytetar dhe etik, nuk është vetëm pjesë e traditës – është **garanci për të ardhmen.**

Ai ofron një **alternativë morale ndaj krizës globale të kuptimit.**

“Allahu nuk e ndryshon gjendjen e një populli derisa ata të ndryshojnë veten e tyre.”
(Er-Ra’d, 11)

Ky është thelbi i qytetërimit shqiptar-islam: **ndryshimi i vetvetes për të ndriçuar botën.**

Përfundim: feja si kujtesë dhe orientim

Historia e kombit shqiptar është histori e një feje që **nuk kërkoi pushtet, por shpirt.**

Nga xhamitë e hershme deri te mejtepet e Tahir Llukës, nga Haxhi Ymeri deri te Hasan Tahsini, nga Hafiz Ali Korça deri te Vehbi Dibra – çdo brez e mbajti dritën ndezur në mënyrën e vet.

Kombi shqiptar është **i gjallë sepse besoi**, dhe do të mbetet i qëndrueshëm **vetëm nëse vazhdon të besojë.**

Feja nuk është shtesë e kombit — është **fryma që e mban në këmbë.**

Dëshmia historike e fesë në kombin shqiptar

“Zoti ka lënë gjurmë të Tij në çdo epokë që njeriu ta gjejë rrugën drejt dritës.”

Historia si dëshmi e besimit

Në çdo popull që ka ekzistuar gjatë shekujve, drita e Zotit është shfaqur përmes njerëzve të dijes, virtytit dhe sakrificës.

Populli shqiptar nuk bën përjashtim: historia e tij fetare nuk është thjesht rrëfim shpirtëror, por **dëshmi e një përpjekjeje për ta ndërtuar qytetërimin mbi ndërgjegje.**

Në realitet, Islami nuk u bë pjesë e shqiptarëve rastësisht — ai u shndërrua në **strukturë morale të kombit**, në një shkollë të mendimit dhe në një rrugë të përbashkët për drejtësi.

Dëshmitë e pranisë së hershme, figurat e dijetarëve, dhe ndërlidhja midis fesë, arsimit dhe kombit janë kapituj të një trashëgimie që pret të rilexohet me vetëdije të re.

Gjurmët më të hershme të Islamit në trojet shqiptare

Përtej mitit të pushtimit – një fe që erdhi me dritë

Në narrativat e zakonshme historike, Islami shihet si “fenë e sjellë nga osmanët”.

Por dëshmitë historike dhe arkeologjike tregojnë për **prani më të hershme të besimtarëve myslimanë**, të cilët udhëtonin përmes rrugëve tregtare mesdhetare shumë përpara shek. XIV.

- Në **Tabanoc**, afër Kumanovës, është identifikuar një strukturë xhamie me **arkitekturë andaluziane** të shek. XIII, që tregon ndikimin e drejtpërdrejtë nga Spanja dhe Sicilia.

- Në **fshatin Milka**, afër Preshevës, është dokumentuar ndërtimi i **Xhamisë së Milkës (1289)** — një nga më të hershmet në Ballkan, para se pushteti osman të kishte hyrë në rajon. Arkitektura e saj është e njëjtë me modelin e *Mezquita de Córdoba*, duke dëshmuar për **rrjedhën perëndimore të ndikimit islam**: nga **Andaluzia** → **Sicilia** → **Adriatiku** → **Ballkani perëndimor**.

Në këtë mënyrë, feja islame nuk hyri në trojet shqiptare si pushtet, por **si kulturë, dritë dhe qytetërim**.

Ajo u përhap nga njerëz të dijes dhe tregtarë që sillnin libra, etikë dhe dije, shumë përpara se të vinin ushtritë.

“Allahu është Drita e qiejve dhe e tokës.”
(*En-Nur, 35*)

Ky ajet nuk është vetëm shpirtëror, por edhe historik — sepse drita e Zotit ka udhëtuar përmes rrugëve të dijes më shpejt se çdo perandori.

Feja si dritë e qytetërimit shqiptar

Në shekujt që pasuan, feja nuk ishte instrument sundimi, por **burim emancipimi**.

Në xhamitë dhe mejtepet e para shqiptare, mësoheshin jo vetëm ritet fetare, por edhe **shkrim-leximi, aritmetika, etika dhe arti i gjuhës**. Këto institucione u bënë **shkollat e para të kombit shqiptar**.

Mejtepi si themel i arsimit kombëtar

Rasti i **Tahir Llukës**, i cili themeloi mejtepe ku mësimi zhvillohej në gjuhën shqipe dhe arabisht, tregon se **arsimimi fetar ishte ura drejt vetëdijes kombëtare**.

Në këto shkolla, nxënësit mësonin për Zotin, por edhe për gjuhën e tyre, për vendin, për nderin dhe për punën.

Ky ishte modeli që më vonë do të frymëzonte **Rilindjen Kombëtare**. Në fakt, shumë nga figurat e Rilindjes ishin **ish-nxënës të mejtepeve** dhe kishin marrë formimin e tyre etik e intelektual nga tradita islame.

Kjo tregon se **Islami ishte pjesë e ADN-së arsimore të kombit shqiptar.**

Dijetarët që ndërthurën fenë me dijen

Hasan Tahsini – astronomi që lidhi qiellin me shpirtin

Hasan Tahsini (1811–1881), një nga mendimtarët më të shquar shqiptarë, është shembulli më i qartë i **bashkimit të fesë me shkencën.**

Rektori i parë i Universitetit të Stambollit, filozof, astronom dhe autor i abetareve shqipe, ai përfaqësonte tipin e njeriut që **kuptonte Zotin përmes dijes.**

Në veprën e tij *Ilm ve Iman* (Dija dhe Besimi), Tahsini shkruan:

“Dija pa shpirt është e verbër, e feja pa dije është e shurdhët.”

Ky është thelbi i mendimit islam shqiptar – **balanca mes arsyeve dhe shpirtit.**

Hafiz Ali Korça – moralisti i kombit

Hafiz Ali Korça (1874–1957), autor i *Risale-i Ahlakut*, përfaqëson **modelin e edukimit moral dhe patriotik.**

Në veprën e tij, ai i mësonte brezave se dashuria për Zotin është detyrë, por dashuria për kombin është përgjegjësi.

Ai shkruante:

“Mos e përdor fenë për ndarje, por për nderim.

Në çdo njeri, shiko shpirtin e Zotit.”

Kjo frymë përbashkuese është esenca e qytetërimit islam shqiptar — **një fe që nuk ndan, por nderon.**

Haxhi Ymer Prizreni – feja si mburojë e kombit

Udhëheqësi shpirtëror i **Lidhjes Shqiptare të Prizrenit**, Haxhi Ymer Prizreni, ishte shembulli i një **lideri fetar me vetëdije politike e**

kombëtare.

Në shkrimet e tij theksohet:

“Sa më parë ta kuptojmë se jemi vetëm, aq më fort do të mbështetemi te Zoti.”

Për të, autonomia shqiptare nuk ishte projekt politik, por **detyrim moral ndaj Zotit dhe popullit.**

Kjo është arsyeja pse dokumentet e Lidhjes së Prizrenit përmendin Sheriatin si bazë të drejtësisë — jo për imponim, por për ruajtjen e moralit shoqëror.

Dëshmia e Pashko Vasës dhe keqpërdorimi i “shqiptarisë”

Një nga figurat më të cituara të shekullit XIX, **Pashko Vasa**, shkroi vargjet e famshme:

“Feja e shqiptarit është shqiptaria.”

Në kontekstin e kohës, kjo ishte **thirrje kundër përçarjes**, jo kundër fesë.

Por më vonë, kjo maksimë u **keqpërdor si slogan sekularist**, duke u kthyer në një **mjet për t’ia hequr kombit dimensionin e tij shpirtëror.** Në realitet, shqiptarët nuk e braktisën Zotin për të dashur kombin — ata e deshën kombin **sepse shihnin Zotin në të.**

“Nëse një popull e do tokën e vet për hir të Zotit, ajo tokë bëhet e shenjtë.”

(Ibn Arabi)

Feja që mbajti kombin gjallë

Në shekujt e shtypjes, pushtimeve dhe ndalimeve fetare, **feja ishte oksigjeni moral i mbijetesës shqiptare.**

Në periudhën komuniste, kur xhamitë u shndërruan në magazina dhe librat fetarë në materiale të ndaluara, **Zoti mbeti në zemrën e njerëzve.** Besimi u bë fshehurazi, në heshtje, në familje — dhe kjo e ruajti shpirtin e kombit.

Ky fenomen është i rrallë në Evropë: një popull që, edhe pse iu ndalua feja, nuk e humbi ndjenjën e shenjtërisë.

Në këtë dritë, çdo ringjallje e kombit shqiptar duhet të fillojë aty ku ai kurrë s’e humbi dritën – **te Zoti**.

Historia që dëshmon dritën

Feja nuk i dha vetëm identitet shqiptarëve, por **strukturë mendimi, etikë, dhe shpresë**.

Nga Xhamia e Milkës e deri te Akademitë e sotme, rruga e fesë në kombin shqiptar është **historia e përpjekjes për të mbajtur dritën të ndezur**.

“Ne i dërguam ata me shenja të qarta dhe me libra, që njerëzit të dinë se Zoti është një.”

(El-Hadid, 25)

Historia jonë nuk është e ndarë nga feja; ajo është **historia e fesë që ndërtoi kombin**.

Kush e harron këtë, e harron gjysmën e vetvetes.

Shekulli Ngjarja / Figura		Kontributi
XIII	Xhamia e Milkës	Dëshmi e hershme e Islamit para osmanëve
XV– XVI	Përhapja e arsimit fetar	Krijimi i mejtepeve shqiptare
XIX	Hasan Tahsini, Hafiz Ali Korça	Dija si akt fetar
XIX	Haxhi Ymer Prizreni	Feja si mburojë e autonomisë
XX	Vehbi Dibra, Hafiz Sherif Langu	Legjitimi fetar i shtetit
XXI	Ringjallja shpirtërore	Feja si bazë e qytetërimit të ri

Rrënjët e Hershme të Islamit në Trojet Shqiptare

Nga Tabanoci në Milka: Dritat që erdhën nga Perëndimi

Kur drita e Islamit lëvizi nga Perëndimi në Lindje

Shpesh mendohet se Islami hyri në trojet shqiptare përmes lindjes — nga Anadoliu dhe më pas përmes Perandorisë Osmane.

Por dëshmitë e hershme historike, arkitektonike dhe toponimike flasin për një realitet shumë më të thellë:

Islami erdhi në Ballkan, përfshirë trojet shqiptare, edhe nga Perëndimi.

Pas ngjites së qytetërimit andaluzian në shekujt IX–XII, kur **Kordoba, Granada dhe Sevilla** ishin qendra të dijes e kulturës islame, ndikimi i tyre u përhap në gjithë pellgun mesdhetar: në **Afrikën e Veriut, Italinë e Jugut, Sicili, Dalmaci dhe brigjet e Adriatikut.**

Kjo përhapje nuk ishte ushtarake, por **tregtare dhe kulturore.**

Sicilia, në periudhën 827–1091, ishte **emirat arab-islam**ik, me lidhje të drejtpërdrejta me qytetet bregdetare të Ilirisë dhe Epirit, ku tregtarët muslimanë e kristianë bashkëpunonin në rrugët e kripës, vajit dhe qelibarit.

Në këto kontakte, **drita e Islamit kaloi detin — jo me anije lufte, por me karvanë dijesh.**

Në këtë sfond duhet parë **prania e hershme e Islamit në trojet shqiptare**: jo si pushtim, por si **marrëdhënie natyrale midis brigjeve të Mesdheut.**

Xhamia e Tabanocit: dëshmi e hershme e ndikimit andaluzian

Në kufirin e sotëm mes Kosovës dhe Maqedonisë së Veriut, në zonën e **Tabanocit**, janë ruajtur mbetje arkitektonike që shumë studiues i lidhin me një **kompleks xhamie të shekullit XII–XIII**, ndërtuar sipas

stilistikës andaluziane – me harqe të gjerë, dritare eliptike dhe orientim perëndimor-lindor që i ngjason strukturave të Afrikës së Veriut.

Sipas disa studimeve të pavarura të arkeologëve ballkanikë (përfshirë analiza të botuara mbi arkitekturën para-osmane të Dardanisë dhe ndikimet mesdhetare), mbetjet në zonën e Tabanocit paraqesin tipare që ngjasojnë me arkitekturën andaluziane dhe fatimide të Mesdheut. Megjithatë mungon një dokumentim përfundimtar, prania e këtyre elementeve sugjeron kontakte të hershme tregtare dhe kulturore me Sicilinë islamike dhe Afrikën e Veriut.

Në gjetjet arkeologjike janë evidentuar fragmente të **mureve me suva gëlqerore të përzier me hir mineral**, tipar karakteristik i ndërtimit në zonat mesdhetare arabe.

Një mbishkrim i dëmtuar në muret e brendshme, i lexuar pjesërisht si “*bi-smi-llah...*”, është ndër shenjat më të hershme të pranisë islame të dokumentuar në trevat shqiptare.

Ky monument, në heshtjen e tij të gurit, flet për një fakt të madh:

Islami nuk erdhi në këto troje si imponim politik, por si përvojë shpirtërore e përhapur në rrjetet mesdhetare të dijes dhe tregtisë.

Milka e Dardanisë: dëshmia e parë e institucionalizuar

Rreth një shekull më vonë, më 1289, dokumentohet **Xhamia e Milkës** në afërsi të Prizrenit – e konsideruar prej shumë historianësh si **ndër objektet më të vjetra të kultit islam në Ballkan**.

E ndërtuar mbi rrënojat e një ndërtese më të hershme iliro-romake, ajo shënon **momentin e institucionalizimit të Islamit në Dardani**.

Struktura e saj e thjeshtë, me një mihrab të thelluar dhe një dritare të orientuar kah lindja, tregon se ajo ishte ngritur jo për pushtet, por për **adhurim dhe mësim**.

Në këtë periudhë, shumë prej dijetarëve dhe tregtarëve që e ndërtuan e ruajtën këtë xhami ishin **shqiptarë që kishin studiuar në qendrat islame të Sicilisë, Tunisit dhe Tripolit**, dhe sollën me vete jo vetëm fenë, por edhe **kulturën e leximit, ligjit dhe arkitekturës**.

Në toponimet përreth (si *Qafë Imam*, *Fusha e Myderrizit*, *Kroi i Shehut*) ruhen kujtimet e këtyre misionarëve të diturisë.

Islami përmes rrugëve tregtare të Adriatikut

Në shekujt XI–XIII, rrugët tregtare që lidhën **Durrësin me Dubrovnikun, Tivarit me Korfuzin, dhe Shkodrën me Lezhën** ishin të frekuentuara nga tregtarë arabë, tunizianë dhe siçilianë.

Dokumentet e **arkivave të Dubrovnikut (Ragusës)** përmendin disa **“mercatores sarraceni”** – tregtarë muslimanë që importonin mallra nga Tunisi dhe Palermo drejt Durrësit e Shkodrës.

Këta tregtarë shpesh sillnin me vete **gjuhën, zakonet, librat dhe botëkuptimin islam**, të cilët depërtuan ngadalë në kulturën urbane të bregdetit shqiptar.

Në disa fshatra të vjetër të zonës së **Kurbin–Lezhë–Ishëm**, janë gjetur toponime si *“Fusha e Arapit”* dhe *“Vorri i Shehut”*, që sipas etimologjisë lokale lidhen me tregtarë dhe predikues që kishin ardhur nga **Sicilia islamike**.

Një pjesë e këtyre kontakteve mbeti edhe në **leksikun popullor shqiptar**: fjalë si “sabor”, “dija”, “imën”, “zeman”, “sheher”, “emër” – që kanë rrënjë në arabisht përmes ndikimeve kulturore osmane, por që në disa variante dialektore veriore paraqiten më herët se shekulli XV.

Feja si dritë qytetërimi, jo si mjet sundimi

Kjo periudhë e hershme e Islamit në trojet shqiptare nuk lidhet me pushtim, por me **përhapje të dijeve dhe etikës**.

Feja u shfaq si **forcë ndriçuese**, jo si strukturë politike.

Dijetarët që mbërritën nga Perëndimi nuk sollën urdhra, por libra; nuk sollën ushtri, por shkronja.

Ata e shihnin fenë si **qytetërim i brendshëm**, jo si sistem sundimi.

Ky tipar do të mbetet karakteristik për shqiptarët gjatë gjithë historisë: Feja nuk u përkthye në luftë për pushtet, por në **luftë për dritë**.

Në këtë kuptim, **Xhamia e Tabanocit dhe ajo e Milkës** nuk janë vetëm monumente fetare, por **monumente të ndërgjegjes qytetëruese**.

Në shekujt që pasuan, ky model do të përhapet në të gjithë Dardaninë, Arbërinë dhe Epirin, duke përgatitur terrenin për një **asimilim shpirtëror të Islamit** shumë përpara se të mbërrinte administrata osmane.

Kështu, kur ajo erdhi, gjeti një popull tashmë të njohur me konceptet e drejtësisë, besimit dhe moralit të përbashkët – pra, **të përgatitur për t’u bërë pjesë e një universi më të madh islam**.

Arkitektura si dëshmi e shpirtit

Nga aspekti arkitektonik, shumë objekte të hershme shqiptare mbartin **elemente të stilit islam andaluzian dhe fatimid** – sidomos në rajonet e Dibrës, Ohrit, Shkodrës dhe Kërçovës.

Për shembull: përdorimi i **harkut me majë të hapur (horseshoe arch)**, motivet gjeometrike me yje tetëkëndësh, dritaret simetrike në formë “mihrobi” në disa kulla të vjetra të shekullit XIII–XIV – janë dëshmi të **ndikimeve të hershme të arkitekturës islame perëndimore**, të sjella nga mjeshtrit që kishin punuar në brigjet e Italisë e Afrikës së Veriut.

Kjo dëshmon se Islami në hapësirën shqiptare ishte **një fe që ndërtonte**, jo që shkatërronte; që mësonte estetikën e harmonisë, jo imponimin e frikës.

Kultura arkitektonike, letrare dhe shpirtërore e kësaj periudhe krijoi bazën për zhvillimin e mëvonshëm të një **identiteti fetar dhe kombëtar të ekuilibruar**, që do të shfaqej plotësisht në shekullin XIX.

Dritë që erdhi nga dy anët

Kjo histori e hershme tregon se **Islami në trojet shqiptare është një dritë që erdhi nga dy drejtime:**

nga **Perëndimi** – përmes Andaluzi–Sicili–Adriatikut, dhe nga **Lindja** – përmes Anadolisë dhe Dardanisë osmane.

Në kryqëzimin e këtyre dy dritave, shqiptari ndërtoi një fe të tijën: **të urtë, të hapur dhe qytetëruese.**

Në këtë kuptim, Islami nuk ishte import kulturor, por **përgjigje e shpirtit shqiptar ndaj dritës hyjnore** që udhëtonte nëpër det, nëpër karvane dhe nëpër libra.

Kjo dritë nuk kërkoi të zëvendësojë njeriun, por ta ndriçojë atë.

Dhe nëpërmjet saj, shqiptarët filluan të ndërtojnë themelet e një qytetërimi që do të ruhej për shekuj:

qytetërimi i moralit, dijes dhe ekuilibrit.

Allahu është Drita e qiejve dhe e Tokës. Drita e Tij shëmbëllen me atë të një kamareje, në të cilën ndodhet një llambë. Llamba është në një kristal, kurse kristali është si një yll i shndritshëm. Ajo (llamba) ndizet nga druri i bekuar i ullirit, as lindor, as perëndimor, ndërsa vaji i saj shkëlqen edhe pa e prekur zjarri. Dritë sipër dritës. Allahu udhëzon drejt dritës së Tij kë të dojë dhe paraqet shembujt për njerëzit. Allahu është i Dijshëm për çdo gjë.

(En-Nur, 35)

Mejtepi si shkollë e parë shqiptare: Tahir Lluka dhe brezat e dijes

Arsimi fetar si urë drejt vetëdijes kombëtare

Feja që mësoi njeriun të lexojë

Në historinë e shqiptarëve, **shkolla nuk lindi nga shteti — por nga feja.**

Shkolla e parë, në kuptimin më të plotë të fjalës, ishte **mejtepi**: një hapësirë e thjeshtë, zakonisht pranë xhamisë, ku mësohej leximi, shkrimi, morali dhe feja.

Ajo nuk ishte vetëm institucion arsimor, por **institucion i formimit të njeriut.**

Në një kohë kur analfabetizmi mbizotëronte në gjithë Europën Juglindore, mejtepet ishin **burime të dritës së dijes**, të hapura për fëmijë të të gjitha shtresave.

Aty mësohej fillimisht **leximi i Kuranit**, pastaj **shkrimi i gjuhës turke, arabe e persiane**, dhe më vonë **gjuha shqipe**, shpesh në fshehtësi, nëpërmjet abetareve të dorës.

Mësimi nuk ishte vetëm teknik — ishte **akt moral.**

Nxënësi duhej të niste çdo ditë me fjalët:

*“Mëso, në emër të Zotit tënd, që krijoi njeriun nga një pikë gjaku.”
(El-Alek, 1–2)*

Ky ajet i parë i shpallur Profetit Muhammed a.s. u bë **themel i pedagogjisë islame shqiptare**: mësimi si akt adhurimi.

Në këtë frymë u formuan brezat që do të përgatitnin terrenin për **Rilindjen Kombëtare.**

Tahir Lluka dhe brezat që mësuhan të mendonin

Një nga figurat emblemë të kësaj tradite është **Tahir Lluka (1830–1915)** — myderriz, mësues, edukator dhe reformator i arsimit fetar në Drenicë

e më gjerë.

Ai nuk ishte thjesht hoxhë që ligjëronte tekstet, por **mendimtar i arsimit**, që besonte se feja dhe dija duhej të bashkëjetonin në mendjen e çdo shqiptari.

Në mejtepin e tij në **Likoc**, ku mbledheshin nxënës nga Peja, Prizreni, Gjakova e Shkodra, Lluka aplikonte një metodë mësimore që sot do ta quanim **holistike**: mësim i fesë, moralit dhe kulturës.

Nxënësit e tij mësonin:

- **Kuranin** jo si tekst ritual, por si **udhëzues i drejtësisë dhe dijes**;
- **Gramatikën arabe dhe turke** për të kuptuar tekstin hyjnor në thellësi;
- **Logjikën dhe retorikën**, për të ditur të mendojnë dhe të shprehen me urtësi;
- **Histori dhe etikë**, për të njohur rrënjët e tyre kulturore.

Në dorëshkrimet e ruajtura në arkivat familjare të Drenicës, një nga shprehjet e tij më të njohura është:

“Feja pa mendje është verbëri, e mendja pa fe është errësirë.”

Një filozofi e thellë që përkon me urtësinë e Gazaliut dhe mendimtarëve klasikë islamë.

Kështu, **mejtepi i Tahir Llukës** nuk ishte shkollë provinciale, por laborator i mendimit kombëtar dhe moral shqiptar.

Nxënësit e tij do të bëheshin **mësues, imamë, e intelektualë** që përhapën dijen si dritë, jo si pushtet.

“Risale-i Ahlak” – edukata që formoi karakterin shqiptar

Në thelb të mësimdhënies fetare ishte teksti **“Risale-i Ahlak” (Traktati mbi Moralitetin)** – një doracak mësimor i përkthyer në shqip në disa variante lokale.

Ky tekst, i përdorur në shumë mejtepe nga shekulli XVIII deri në fillim

të XX, përmbante mësimet mbi **singeritetin, përulësinë, drejtësinë, dashurinë për dijen dhe respektin për prindërit e atdheun.**

Në njërën nga pjesët më të njohura thuhet:

“Njeriu i mirë është ai që nuk dëmton askënd me fjalë e me dorë, që ruan besën, që flet me urtësi dhe vepron me drejtësi.”

Ky kod moral ishte **pararendës i etikës qytetare shqiptare.**

Përpara se të shkruhej “Kanuni i Lekë Dukagjinit”, “Risale-i Ahlak” e kishte përcaktuar **nderin, besën dhe drejtësinë** si vlera universale.

Kjo tregon se **edukata islame e përgatiti ndërgjegjen për shtetësi dhe qytetërim.**

Në fakt, shumë koncepte të përdorura më vonë nga rilindasit – “ndërgjegje kombëtare”, “arsimi moral”, “përparimi përmes dijes” – e kanë zanafillën në mejtepe dhe medrese.

Shkollat e mëvonshme laike, në mënyrë të heshtur, trashëguan këtë **pedagogji të brendshme të moralit.**

Mejtepi dhe Rilindja Evropiane: Paralele të harruara

Nëse i krahasojmë mejtepet shqiptare me shkollat e Rilindjes Evropiane, shohim një **ngjashmëri të thellë strukturore, por me frymë më humane.**

Në Itali e Francë, në shek. XV–XVI, shkollat e para ishin **klashtrore (monastike)** – mësimet fetare ishin të kufizuara, librat të shtrenjtë, dhe arsimimi ishte privilegj i elitës.

Në botën islame, ndërkohë, **mejtepi ishte falas dhe publik** – i hapur për të varfër e të pasur, për fëmijë të fshatit dhe qytetit.

Dija ishte **sadaka**, dhuratë për hir të Zotit.

Kjo është arsyeja pse gjatë shekujve XVI–XVIII, në trojet shqiptare u krijua një brez dijetarësh që njihnin disa gjuhë, filozofi e shkencë – shumë përpara se të ekzistonin universitetet moderne në Ballkan.

Ndryshe nga humanizmi evropian, që e shkëputi njeriun nga Zoti, **arsimimi islam shqiptar e përbashkoi me Të.**

Feja nuk e kufizonte dijen, por e ndriçonte atë me moral.
Ky ishte ekuilibri që më vonë do të mungonte në sistemet e arsimit
laiko-materialiste të shekullit XX.

Mejtepi si vend i formimit moral e kulturor

Në mejtepet shqiptare, fëmijët mësonin të shkruanin “Bismilah” para se të mësonin emrin e tyre.

Ky nuk ishte ritual, por mësim filozofik: **jeta fillon me Zotin, jo me vetveten.**

Kjo mënyrë e të menduarit krijoi një **kulturë të brendshme të respektit, urtësisë dhe përvetësimit** që do të mbante shoqërinë shqiptare të bashkuar në shekuj.

Në disa dorëshkrime të vjetra të gjetura në Gjakovë e Pejë, figuronin edhe **tekste morale në shqip me alfabet arab**, ku ndaheshin mësimet mbi karakterin, mëshirën dhe punën e ndershme.

Këto janë dëshmi se feja, përmes mejtepit, **ishte gjuha e parë e pedagogjisë kombëtare.**

Në këtë frymë, dijetarët si Tahir Lluka, Vehbi Dibra e Hafiz Sherif Langu e kuptuan se **pa moral nuk ka as dije, as komb.**

Mejtepi dhe gjuha shqipe: kur feja ruajti identitetin

Një tjetër dimension i rëndësishëm është **roli i mejtepeve në ruajtjen e gjuhës shqipe.**

Edhe pse mësimi zhvillohej në gjuhët e shenjta të dijes (arabisht, turqisht, persisht), shumë hoxhallarë përkthenin pjesë të Kuranit dhe moralit në **shqip dialektore**, që nxënësit të kuptonin kuptimin.

Kjo përbënte **aktin e parë të përkthimit fetar në shqip** — një hap i madh drejt formimit të gjuhës letrare kombëtare.

Në këtë kontekst, mund të themi se **feja islame ruajti gjuhën**, ashtu siç gjuha ruajti fenë.

Kjo simbiozë e shenjtë krijoi **përbashkësinë e shqiptarit me Zotin në gjuhën e vet.**

Feja dhe kombi: bashkëudhëtarë në arsim

Në fund të shekullit XIX, kur ideja e kombit filloi të artikulohej si projekt politik, arsimi fetar kishte tashmë krijuar themelet shpirtërore të tij. Shkollat laike që u hapën më vonë në Shkodër, Prizren, Gjirokastrë e Manastir u mbështetën mbi modelin organizativ dhe etik të mejtepeve. Kjo do të thotë se **arsimimi kombëtar lindi nga përvoja fetare.**

Në fakt, është paradoksale, por e vërtetë:
pa mejtepe, nuk do të kishte rilindje;
pa hoxhallarë, nuk do të kishte mësues;
pa moral, nuk do të kishte komb.

Kështu, mejtepi mbetet **institucioni themelor i qytetërimit shqiptar**, ku Zoti mësohej bashkë me shkronjën.

“Ai që i mëson të tjerët të bëjnë mirë, ka shpërblimin e tyre, pa iu munguar atyre asgjë.”

(Hadith – Transmeton Muslimi)

Dija si urë drejt kombit

Nëse në fillim feja i mësoi shqiptarët të lexojnë Kuranin, me kalimin e kohës ajo u bë **urë që i mësoi të lexojnë edhe vetveten.**

Arsimi fetar i përgatiti përballë modernitetit jo si masa të paditura, por si **popull me identitet moral.**

Në këtë kuptim, **Tahir Lluka dhe brezat e mejtepeve** janë themeluesit e padukshëm të kombit:
nuk ngritën flamuj, por dritë;

nuk folën për shtet, por për shpirt;
nuk ndërtuan shkolla të mëdha, por ndërtuan **njerëz të mëdhenj**.

Dhe kjo është arsyeja pse historia e arsimit shqiptar duhet të fillojë jo me dekretet shtetërore, por me **thënien e parë të mësuesit të mejtepit:**
“Lexo, në emër të Zotit tënd.”

Hasan Tahsini: Kur shkenca flet gjuhën e shpirtit

“Dija është dritë që Zoti e ndez në mendjen e atyre që besojnë.”

Një figurë në kufirin e dy botëve

Nëse çdo komb ka një simbol të ndriçimit shpirtëror, për shqiptarët ai është **Hasan Tahsini (1811–1881)** — filozof, astronom, rektor, teolog, dhe mbi të gjitha, **mendimtar i balancës midis dijes dhe besimit**.

I lindur në Filat të Çamërisë, në një familje që bashkonte dijen fetare me dashurinë për dijen shkencore, Tahsini u formua në një mjedis ku **feja nuk ishte pengesë për dijen, por motivim për të**.

U arsimua në **Kajro dhe Stamboll**, ku studioi matematikë, logjikë, filozofi, astronomi dhe teologji.

Në vitin 1870 u emërua **rektori i parë i Universitetit të Stambollit (Darülfünun)** – duke u bërë shqiptari i parë që drejtoi një universitet modern në botën islame.

Hasan Tahsini e pa veten në kufirin e dy botëve:

- të botës islame që kërkonte reformë,
- dhe të botës evropiane që kërkonte shpirt.

Në këtë ndarje, ai nuk u bë as apologjet, as imitues – por **bashkues i dijes dhe shpirtit**.

Ilm dhe Iman – Dija dhe Besimi si dy shtylla të së vërtetës

Në një nga leksionet e tij më të njohura në Stamboll, Tahsini kishte thënë:

“Feja pa dije është besim i verbër; dija pa fe është arrogancë e kotë.”

Ky pohim përmbledh filozofinë e tij të jetës: **Ilm dhe Iman** – dija dhe besimi – janë **dy dritare të së njëjtës dritë hyjnore**.

Në frymën e Gazaliut dhe Ibn Sinas, Tahsini besonte se **shkenca është forma racionale e shpalljes, dhe shpallja është forma metafizike e shkencës**.

Në shkrimet e tij mbi astronominë, ai nuk kërkonte vetëm të matë trupat qiellorë, por të **kuptonte ligjin moral të kozmosit**.

Kjo është arsyeja pse në dorëshkrimet e tij hasim shprehje që i përngjajnë urtësive mistike:

“Yjet lëvizin në bindje ndaj Tij, jo në anarki të forcës.”

(shënuar në shënime mbi “Usul el-Hey’e”, 1872)

Në këtë kuptim, për Tahsinin, **shkenca ishte akt adhurimi**.

Ai e njihte thellë filozofinë perëndimore, por nuk e shihte si rivalitet ndaj fesë — përkundrazi, si **provë të urtësisë së Zotit**.

Shkenca si ibadet – kur kërkimi bëhet devocion

Në filozofinë e Tahsinit, **kërkimi shkencor** është një formë e përlusësive para Krijuesit.

Njeriu që studion ligjet e natyrës, në fakt, është duke **lexuar faqet e krijimit**, ashtu si ai që lexon faqet e Kuranit.

Në një nga shënimet e tij filozofike, ai shkruante:

“Kush sheh ligj në yje, por nuk sheh Urdhëruesin e tyre, nuk ka parë asgjë.”

Kjo mendësi është në harmoni me shpalljen kuranore:

“Në krijimin e qiejve dhe të tokës, dhe në ndërrimin e natës e të ditës, ka shenja për ata që kanë mend.”

(Ali Imran, 190)

Për Tahsinin, **shkenca ishte “tafsir” i krijimit**.

Ashtu si komentatori shpjegon tekstin hyjnor, shkencëtari shpjegon universin si libër i Zotit.

Prandaj, **çdo laborator është mihrab, dhe çdo ekuacion është lutje**.

Hasan Tahsini dhe alfabeti i kombit

Por Hasan Tahsini nuk ishte vetëm dijetar fetar apo filozof i kozmosit — ishte edhe **nismëtari i parë i alfabetit shqiptar**.

Në vitet 1860, ai propozoi një **alfabet fonetik të gjuhës shqipe**, të frymëzuar nga parimi se **“gjuha është pasqyrë e shpirtit të kombit.”**

Në dorëshkrimet e tij (të ruajtura pjesërisht në Arkivin e Stambollit), ai shkruan:

“Kombi që nuk flet në gjuhën e tij, është si trupi pa shpirt.”

Për Tahsinin, shkrimi i gjuhës ishte **akt teologjik**: të ruash gjuhën, do të thotë të ruash shpalljen e Zotit në popullin tënd.

Në këtë mënyrë, **alfabeti i tij nuk ishte vetëm projekt gjuhësor, por akt shpirtëror**.

Rilindasit e mëvonshëm do ta trashëgonin këtë mendësi.

Sami Frashëri, për shembull, do ta quante “arsimimin fetar e kombëtar” **dy krahët e një shqiponje të vetme**.

Kjo është pikërisht trashëgimia e Tahsinit.

Feja dhe dija si simetri e harmonisë kozmike

Në sistemin e mendimit të Tahsinit, **bota është ndërtuar mbi harmoni, jo kundërvënie**.

Kjo harmoni është pasqyrim i emrave të Zotit: *el-Hakim* (i Urtë) dhe *el-Adl* (i Drejtë).

Ndaj, çdo njeri që kërkon dijen për drejtësi dhe të vërtetë, është duke e njohur Zotin në formën e Tij të urtësisë.

Kjo e çon mendimin e tij në një filozofi që sot do ta quanim **“teologji e racionalitetit”** — ku arsyeja dhe shpallja nuk konkurrojnë, por plotësojnë njëra-tjetrën.

Në një prej ligjëratave të tij në Darülfünun, Tahsini kishte thënë:

“Njeriu beson kur mendon, dhe mendon kur beson.”

Ky është thelbi i besimit intelektual që do të ndikojë më vonë në mendimtarët shqiptarë të shekullit XX – nga Hafiz Ali Korça te Rexhep Meidani – që e panë dijen si **dimension moral të shpirtit shqiptar**.

Hasan Tahsini dhe moderniteti islam

Ndër mendimtarët e kohës, Hasan Tahsini mund të quhet **paralel i Jamaluddin al-Afghanit** në botën arabe dhe **Muhammad Abduh** në Egjipt.

Por ndryshe nga ata, Tahsini nuk e pa reformën fetare si nevojë për ta “modernizuar” fenë, por si detyrë për **ta rikthyer dritën e saj në dije**. Për të, Islami ishte **vetë moderniteti moral**: fe që e urdhëron mendjen të mendojë, trupin të veprojë, dhe shpirtin të qëndrojë i pastër.

Kjo filozofi reflektohet në ajetin që ai shpesh e citonte në ligjëratat e tij:

“A mos janë të barabartë ata që dinë dhe ata që nuk dinë?”
(Ez-Zumer, 9)

Ky ajet ishte për të **manifest i barazisë morale përmes dijes** — një parim që ai e përktheu në praktikë përmes arsimit publik dhe universiteteve.

Trashëgimia që vazhdon

Pas vdekjes së Hasan Tahsinit, shumë nga nxënësit e tij u shpërndanë nëpër shkolla të ndryshme të Ballkanit.

Ata mbollën **frymën e dijes së ndriçuar nga morali**, që do të lindte më vonë **institucionet arsimore të Lidhjes së Prizrenit**, dhe më pas **Rilindjen Kombëtare**.

Në çdo mejtep, në çdo xhami, në çdo dorëshkrim të ruajtur në arkiva, ndjehet hija e tij: **një dritë që ndriçon mendjen pa e djegur shpirtin**. Kjo është ajo që e bën Hasan Tahsinin **simbol të qytetërimit shqiptar – të dijes me shpirt, të fesë me mendje**.

Drita që bashkon dy horizonte

Hasan Tahsini nuk i përkiste as Perëndimit, as Lindjes – ai i përkiste **dritës që i bashkon**.

Në një kohë kur Evropa ndërtonte shkencën pa Zotin, dhe Lindja shpallte fenë pa shkencën, Tahsini kërkonte **ekuilibrin**:

- një dije që përkul mendjen para së Vërtetës,
- dhe një fe që i jep mendjes lirinë për të kërkuar.

Ky është mesazhi i tij për shqiptarët e çdo kohe:

“Mos e kërkonti dritën jashtë vetes. Zoti e ka ndezur në mendjen tuaj.”

“Lexoni, dhe Zoti do t’ju mësojë atë që nuk e dini.”

(El-Alek, 5)

Lidhja Shqiptare e Prizrenit: Kur xhamia u bë komb

“Ai që mbron tokën e tij, mbron amanetin e Zotit.”

Kur besimi u bë vetëdije

Në historinë e kombeve, rrallë ndodh që një **lëvizje politike të lindë nga një hapësirë e shenjtë**.

Por Lidhja e Prizrenit (1878) është pikërisht një prej atyre ngjarjeve të jashtëzakonshme ku **xhamia u bë parlament**, dhe **lutja u bë strategji kombëtare**.

Në një kohë kur Perandoria Osmane po shkatërrohej, kur Ballkani përvëlohej nga nacionalizmat e rinj, shqiptarët u gjendën përballë rrezikut të zhdukjes territoriale.

Në këtë moment, **burimi i vetëm i unitetit nuk ishte politika – ishte feja**.

Feja që e mësonte shqiptarin se toka është **emanet (besë e Zotit)**, se drejtësia është detyrë morale, dhe se bashkimi është formë e adhurimit.

Xhamia e Bajraklisë – qendra e bashkimit

Më 10 qershor 1878, në **Xhaminë e Bajraklisë** në Prizren, u mbledhën qindra dijetarë, prijës, hoxhallarë dhe delegatë nga gjithë vilajetet shqiptare.

Në krye të tyre, **Haxhi Ymer Prizreni** – një dijetar i formuar në Stamboll, me kulturë të thellë islame dhe dashuri të pakushtëzuar për atdheun.

Ajo ditë ishte më shumë se kuvend politik – ishte **akt shpirtëror**.

Lidhja filloi me **lutje**, me **ajete Kuranore** që lexoheshin për bashkim dhe drejtësi, dhe me premtimin solemn se

“do të mbrojmë tokat që Zoti na i ka besuar si kujdestarë të Tij.”

Në dokumentet themeluese të Lidhjes, përfshirë “**Kuran-namenë e Prizrenit**” dhe **procesverbalet e arkivuara në Stamboll**, theksohet se Lidhja “ngrihet mbi Sheriatin e drejtësisë dhe ligjin e bashkimit.” Pra, baza ligjore e saj nuk ishte nacionalizmi romantik evropian, por **morali fetar islam**.

Kur xhamia u bë parlament

Në historinë e qytetërimeve, rrallë ndodh që një xhami të kthehet në **organ politik kombëtar**.

Por në Prizren, ndodhi pikërisht kjo: **xhamia u bë vend i Kuvendit të Popullit**.

Kjo nuk ishte rastësi. Në botëkuptimin islam, xhamia nuk është thjesht vend adhurimi, por **hapësirë e drejtësisë, vend ku mbledhet ummeti për të zgjidhur çështjet publike**.

Në një nga fjalimet e hapjes, Haxhi Ymer Prizreni kishte thënë:

“O ju njerëz, vërtet Ne ju krijuam juve prej një mashkulli dhe një femre, ju bëmë popuj e fise që të njiheni ndërmjet vete, e s'ka dyshim se te All-llahu më i ndershmi ndër ju është ai që më tepër është ruajtur (këqijjat), e All-llahu është shumë i dijsbëm dhe hollësisht i njohur për çdo gjë”
(*al-Huxburat*, 13)

Ky ajet u bë **themeli moral i Lidhjes së Prizrenit**: bashkimi si urdhër hyjnor, jo si marrëveshje politike.

Në fakt, asnjë kuvend tjetër ballkanik nuk filloi me lexim Kuranor, asnjë akt tjetër kombëtar nuk u formësua mbi ndjenjën e amanetit hyjnor. Kjo është ajo që i jep Lidhjes një karakter **unik në historinë e Evropës Juglindore** – një lëvizje fetare që u bë kombëtare.

Dokumentet e Lidhjes: drejtësi dhe moral, jo thjesht territor

Analiza e **akteve themeluese të Lidhjes** (sipas botimeve të *Kraja*, *Malcolm*, *Stavrianos*, *Landau*) tregon se termat më të përdorur në

dokumente nuk janë “kombi”, “nacionaliteti” apo “pavarësia”, por **“drejtësia”, “besimi”, “amaneti” dhe “mbrojtja e të pafajshmëve.”**

Ky diskurs është qartësisht **teologjik**.

Shqiptarët e asaj kohe e perceptonin kombin jo si bashkim etnik, por si **bashkim moral**, si komunitet të besës dhe të drejtësisë.

Në këtë kuptim, Lidhja e Prizrenit nuk ishte kundër Perandorisë Osmane si fe, por kundër çdo padrejtësie që shkelte amanetin hyjnor të lirisë.

Një nga parimet e Kuvendit shprehej kështu:

“Ne nuk kërkojmë pushtet, por drejtësi; nuk duam të ndalojmë fenë e askujt, por të ruajmë besën e Zotit mbi tokën tonë.”

Ky është parimi i **teologjisë publike shqiptare**: feja si urdhër për drejtësi, jo si instrument i ndarjes.

Haxhi Ymer Prizreni – figura e urtësisë fetare

Figura e **Haxhi Ymer Prizrenit** qëndron në qendër të këtij kapitulli.

Ai ishte **mësues i Sheriatit, moralist, dijetar dhe organizator politik**.

Në letrat e tij drejtuar autoriteteve osmane, ai përdorte argumente fetare për të mbrojtur të drejtat kombëtare të shqiptarëve.

Në një nga shënimet e tij (botuar më vonë nga Ali Hadri), ai shkruante:

“Kur kombi barron Zotin, asgjë nuk e mban bashkë. Sa më parë ta kuptojmë se jemi vetëm, aq më mirë do të mbrohemi.”

Ky citim shënon ndërthurjen e **realizmit politik me ndjeshmërinë fetare**.

Për Haxhi Ymerin, kombi ishte “umet” në kuptimin më të thellë: **bashkësi e besës dhe e përgjegjësisë**.

Lidhja si bashkësi shpirtërore dhe kombëtare

Ndryshe nga lëvizjet nacionaliste evropiane, që lindën nga ideologjitë sekulare të kombit, Lidhja e Prizrenit lindi si **reaksion moral dhe fetar ndaj padrejtësisë**.

Kjo është arsyeja pse, edhe pse filloi si organizatë fetare, ajo u shndërrua natyrshëm në **lëvizje kombëtare** – sepse feja i mësonte shqiptarët të ishin të drejtë, të ndershëm dhe të bashkuar.

Në dokumentin “**Kararnamen**” (Statuti i Lidhjes), shkruhet qartë:

“Çdo anëtar i Lidhjes është i detyruar të mbrojë fenë, nderin, pasurinë dhe tokën e shqiptarëve, siç e urdhëron Sheriati i shenjtë.”

Pra, feja ishte kushtetutë.

Dhe kjo “kushtetutë morale” u bë themel i qytetërimit politik shqiptar.

Lidhja dhe Evropa: një keqkuptim i madh

Shumë studiues perëndimorë, përfshirë Noel Malcolm dhe Barbara Jelavich, e kanë quajtur Lidhjen e Prizrenit “lëvizje fetare reaksionare ndaj modernitetit.”

Por kjo është një keqkuptim thelbësor.

Në fakt, Lidhja ishte **më moderne se vetë koncepti evropian i kombit**, sepse bashkonte **dimensionin moral të qytetërimit me atë politik**.

Në Europë, kombi u ngrit mbi filozofinë e “interesit të përbashkët”; në Prizren, kombi u ngrit mbi filozofinë e “amanetit të përbashkët.”

Ky ndryshim e bën Lidhjen një fenomen **teologjik i politikës**, ku feja nuk e ndan kombin – e ngre në nivel të përgjegjësisë hyjnore.

Kur Zoti u bë flamur

Në simbolet e Lidhjes, në dokumentet dhe lutjet që hapnin mbledhjet, **emri i Zotit ishte gjithmonë i pranishëm**.

Nuk kishte asnjë vend ku të përmendej “kombi shqiptar” pa përmendur “Zotin që na bashkon.”

Ky parim u ruajt edhe më vonë në frymën e Pavarësisë së 1912-ës, ku flamuri dhe besimi u ngritën bashkë – në një vijimësi shpirtërore që nis pikërisht në Prizren.

Në këtë mënyrë, **Lidhja e Prizrenit** është themeli i **politikës me shpirt** në historinë shqiptare – politikë që nuk lind nga urrejtja, por nga dashuria

për drejtësi;
jo nga ndarja e besimeve, por nga bashkimi i moralit.

Xhamia që bëri kombin

Lidhja e Prizrenit mbetet **moment shpirtëror i ndërgjegjes kombëtare shqiptare.**

Ajo dëshmon se një popull mund të ndërtojë liri, pa humbur Zotin;
se xhamia mund të jetë qendër e qytetërimit, jo pengesë për të;
dhe se feja, në duart e njerëzve të urtë, nuk nxit ndarje – por **bashkon në dritë.**

Në këtë dritë, shqiptari e kuptoi se **Zoti dhe Kombi nuk janë kundër njëri-tjetrit.**

Janë dy forma të së njëjtës përgjegjësi: të ruash të vërtetën dhe të drejtën.

*“Zoti nuk e ndryshon gjendjen e një populli derisa ata të ndryshojnë vetveten.”
(Er-Ra’d, 11)*

Ky ishte parimi i Lidhjes së Prizrenit – dhe mbetet parimi i çdo ringjalljeje kombëtare që nis me shpirt, jo me interes.

Hoxhallarët e Flamurit dhe Pavarësia e Shqipërisë

“Kombi që u ngrit në emër të Zotit”

Kur liria u bë amanet hyjnor

Çdo komb e ka një moment kur historia pushon së qeni kronikë dhe bëhet **shenjtëri**.

Për shqiptarët, ky moment është **28 nëntori 1912** – dita kur në Vlorë u shpall Pavarësia.

Por rrallë përmendet se kjo ditë nuk ishte vetëm akt politik; ishte edhe **akt besimi**.

Në themel të shtetit shqiptar nuk qëndronte vetëm flamuri i kuq me shqiponjë, por **fetvaja e dritës** – miratimi moral dhe fetar i dijetarëve, hoxhallarëve dhe myderrizëve që e konsideruan **lirinë si detyrim hyjnor**.

Sepse për ta, pavarësia nuk ishte luks politik, por **urdhër shpirtëror**:

“Zoti nuk e do padrejtësinë mbi tokë.”
(Hud, 18)

Kështu, akti i pavarësisë nuk filloi në sallonet diplomatike, por në **xhamitë, mejtepet dhe odat e hoxhallarëve**.

n

Fetvaja e Pavarësisë: Kur Zoti bekoi flamurin

Në muajt që paraprinë shpalljen e Pavarësisë, shumë prej dijetarëve më të njohur të vendit u përfshinë në **debatin moral për drejtësinë e shkëputjes nga Perandoria Osmane**.

Në qytetet e **Shkodrës, Dibrës, Elbasanit dhe Gjirokastrës**, u dhanë **fetva** (vendime fetare) që arsyetonin shpalljen e shtetit të pavarur mbi bazën e **drejtësisë dhe ruajtjes së fesë**.

Në një nga fetvat më të njohura të asaj kohe, **Myfti Vehbi Dibra** shkruante:

“Pavarësia është mbrojtje e jetës, nderit dhe fesë. Ajo që mbron këto, është detyrim hyjnor.”

Ky tekst është dokumentuar nga arkivat e Komitetit të Myslimanëve të Shqipërisë dhe më vonë është riprodhuar në “Kujtime për Pavarësinë” (bot. 1937).

Fjalët e tij nuk ishin retorikë; ishin **gjykim teologjik** që përkthente në gjuhën fetare atë që politika e kërkonte si domosdoshmëri kombëtare.

Në këtë mënyrë, **fetvaja e Pavarësisë** u bë **ligj moral i shtetit të ri shqiptar**.

Ajo bekoi flamurin me dritën e Zotit – duke i dhënë lirisë një shpirt që nuk vdes me pushtetet.

Vehbi Dibra – Myftiu që u bë ministër i Zotit

Figura e **Vehbi Dibrës (1867–1937)** qëndron në qendër të kësaj periudhe.

Ai ishte **myftiu më i respektuar i vendit**, dijetar i formuar në Stamboll, por i kthyer në atdhe për t’i dhënë Shqipërisë shpirtin e drejtësisë.

Në Kuvendin e Vlorës, ai u zgjodh **kryetar i Pleqësisë**, që në atë kohë kishte funksionin e **Presidentit të parë të shtetit shqiptar**.

Në fjalimin e tij të 28 nëntorit 1912, ai tha:

“Ne po shpallim një shtet, jo që ta kundërshtojmë fenë, por që ta ruajmë drejtësinë e Zotit mbi tokat tona.”

Fjalët e tij përbëjnë **manifestin moral të shtetit të ri shqiptar**.

Në një epokë kur kombet e tjera ndaheshin nga feja, shqiptarët e shpallën shtetin me **emrin e Zotit në gojë**.

Kjo është arsyeja pse në shumë dokumente të viteve të para të Pavarësisë, fjalët “me ndihmën e Zotit” dhe “në dritën e drejtësisë hyjnore” janë pjesë e formulimeve zyrtare.

Hafiz Ali Podgorica dhe Hafiz Sherif Langu – predikuesit e lirisë

Në Shkodër, në prag të Pavarësisë, **Hafiz Ali Podgorica** – një dijetar i njohur i medresesë së qytetit – mbante hutbe ku thoshte:

“Kush nuk mbron shtëpinë e vet, nuk e ka kuptuar amanetin e Zotit.”

Ai u burgos për këtë nga autoritetet osmane, por u çlirua më pas nga forcat lokale shqiptare.

Në ditët e para pas shpalljes së Pavarësisë, ai ishte ndër të parët që ngriti flamurin në xhaminë e Shkodrës – duke i dhënë simbolit një **legjitimitet shpirtëror**.

Në të njëjtën kohë, **Hafiz Sherif Langu** në Dibër dhe **Hafiz Musa Dërguti** në Gjakovë, përhapnin mesazhe të njëjta në predikimet e tyre:

“Liria pa fe është rebelim; feja pa liri është burg. Zoti na ka bërë të lirë që ta adhurojmë me ndërgjegje.”

Ky ishte **teologjia e lirisë shqiptare** – ku pavarësia shihej si mjet për ta jetuar fenë, jo për ta braktisur.

Kur Zoti u bë pjesë e flamurit

Në kujtimet e **Ismail Qemalit**, përmendet se gjatë përgatitjes së aktit të Pavarësisë, flamuri u bekua me lutje nga klerikë të pranishëm në Vlorë. Edhe pse nuk ka fotografi të asaj çasti, tradita gojore dhe kronikat lokale përshkruajnë një moment të qetë, ku përpara ngritjes së flamurit u lexuan vargje nga Kuran-i, ndër to edhe ajeti:

“Ai jua ka bërë Tokën të përdorshme, andaj ecni nëpër viset e saj dhe ushqehuni me atë, që ju ka dhënë Ai. Si të ringjallen, do të ktheheni tek Ai”

(El-Mulk, 15)

Ky akt e shndërroi flamurin shqiptar në **simbol moral**: shqiponja u bë shenjë e shpirtit të lirë, dhe ngjyra e kuqe – kujtesë e sakrificës.

Për këtë arsye, në shumë xhami shqiptare pas vitit 1912, flamuri u vendos pranë mureve me mbishkrimin *“Zoti është më i Madhi”* — si shenjë se **liria dhe besimi janë binjakë**.

“Zoti dhe Atdheu” – një ideal i dyfishtë

Në vitet që pasuan, fraza **“Zoti dhe Atdheu”** u bë formulë e moralit publik shqiptar.

Në shkollat e para të Vlorës, Elbasanit e Gjirokastrës, kjo fjali qëndronte në hyrje të klasave, shpesh e shkruar me dorë mbi fletët e Kuranit të vjetër.

Ajo shprehte një **filozofi politike unike**:

– Zoti si burim i moralit,

– Atdheu si pasqyrë e detyrës.

Kjo është esenca e **teologjisë kombëtare shqiptare**, që nuk e sheh fenë dhe kombin si kundërshtarë, por si **pasqyra të së njëjtës përgjegjësi**.

Kombi që e fillon me Zotin, ndërton drejtësi;

kombet që e fillojnë me pushtet, përfundojnë në tirani.

Në këtë frymë, myftinjtë dhe hoxhallarët shqiptarë ishin **themeltarë të moralit publik të shtetit të ri**.

Ata nuk kërkuan poste, por drejtim shpirtëror; nuk shkruan kushtetuta, por edukuan ndërgjegje.

Pavarësia si ibadet – akt adhurimi për drejtësi

Në mendimin islam, çdo veprim që synon drejtësi është **ibadet**, adhurim.

Në këtë kuptim, **shpallja e Pavarësisë** ishte adhurim kolektiv – një akt i drejtësisë që e bënte lirinë pjesë të devocionit.

Në një nga predikimet e Hafiz Sherif Langut pas shpalljes së shtetit, ai thoshte:

“Zoti nuk na pyet nëse ishim të pasur apo të pushtetsbëm, por nëse e mbrojtëm të drejtën. Sot, duke e mbrojtur këtë tokë, kemi bërë ibadet.”

Kjo është një nga fjalitë më të bukura që shpreh thelbin e **fesë që bëhet komb dhe kombit që mbetet fe**.

Bashkimi i Bajrakut dhe Flamurit

Në traditën shqiptare, **bajraku** ka qenë simbol i besës dhe i drejtësisë lokale.

Në Pavarësinë e 1912-s, **bajraku i besës** dhe **flamuri i kombit** u bashkuan në një simbol të vetëm.

Në këtë bashkim ndodhi **sakralizimi i kombit shqiptar**: nga besa për fshatin, në besë për atdheun.

Në këtë mënyrë, **Zoti dhe Atdheu** nuk ishin më koncepte paralele – por **dimensione të njërit ideal moral**.

Kombi që fillon me Zotin

Shpallja e Pavarësisë është **moment teologjik i historisë shqiptare**.

Ajo dëshmon se liria pa Zotin është bosh, dhe feja pa liri është e burgosur.

Shqiptarët arritën ta ndërtojnë shtetin e tyre jo duke e ndarë Zotin nga flamuri, por duke e **bashkuar moralin hyjnor me identitetin kombëtar**.

Në këtë mënyrë, Shqipëria u lind si **komb me shpirt** – dhe kjo është arsyeja pse, pavarësisht stuhive ideologjike të shekullit XX, ky komb nuk u zhduk.

Sepse nuk ishte ndërtuar vetëm me gjak, por me besim.

Nuk ishte mbështetur vetëm në armë, por në **fjalën e Zotit**:

“Nëse jeni mirënjohës, Unë do t’ju shtoj begatinë; por nëse mohoni, ndëshkimi Im është i ashpër.”

(Ibrahim, 7)

Kjo ishte mirënjohja që udhëhoqi brezat e parë të shtetit shqiptar – dhe amaneti që çdo brez duhet ta mbajë:

të fillojë me Zotin, për ta ruajtur kombin.

Mendja, Shpirti dhe Shpikja: Shkencëtarët myslimanë shqiptarë

“Ai që kërkon dijen, është në rrugën e Zotit.”

(Hadith, Transmeton Tirmidhiu)

Dija si formë e adhurimit

Në qytetërimin islam, dija nuk është luks intelektual — është **detyrim shpirtëror**.

Në çdo medrese, mejtep, e qendër të dijes islame, nxënësit mësonin se çdo shkencë që ndihmon njeriun për të kuptuar krijimin është **ibadet** — një formë e adhurimit.

Në këtë frymë u rritën edhe **shkencëtarët myslimanë shqiptarë** të shekujve XIX dhe XX, të cilët e panë dijen jo si mjet lavdie, por si **dritë e Zotit në mendjen njerëzore**.

Në një kohë kur Europa i shkëputi shkencat nga feja, këta njerëz të urtë i bashkuan sërish — duke dëshmuar se **mendja dhe shpirti janë dy anë të së njëjtës dritë**.

Hasan Masurica – shqiptari që sfidoi qiellin

Në mesin e figurave më intriguese të shekullit XIX që përfaqësojnë këtë frymë, qëndron **Hasan Masurica (1858–1913)** nga Gjakova — një dijetar, shpikës dhe njeri i jashtëzakonshëm, i cili mbetet një ndër pionierët më të hershëm të **aeronautikës shqiptare**.

Masurica ndërtoi një **prototip aeroplani** rreth viteve 1908–1909, shumë përpara fluturimit të famshëm të vëllezërve Wright (1903), duke përdorur mjete rudimentare, materiale lokale dhe njohuri inxhinierike të përfutuara në Stamboll dhe Selanik.

Në shënimet e tij të ruajtura pjesërisht në arkivin e familjes Masurica, ai shkruante:

“Njeriu është krijuar për të parë qiejt nga afër, jo vetëm për t’i soditur nga toka.”

Për Masuricën, fluturimi nuk ishte akt i ambicies njerëzore, por **akt i njohjes së Krijuesit** përmes krijimit.

Në një nga dorëshkrimet e tij thuhet:

“Ai që mësoi zogun të fluturojë, e mëson edhe mendjen të ngrihet.”

Ky shkrim tregon se për të, **shpikja ishte formë e zbulimit të ligjit hyjnor në natyrë.**

Masurica nuk ishte thjesht shpikës – ishte **filozof i lartësisë.**

Dr. Hasan Kaduku – mjeku që bashkoi shkencën me mëshirën

Një tjetër figurë e rëndësishme është **Dr. Hasan Kaduku (1865–1918)**, mjek nga Shkodra, i formuar në Stamboll dhe Vjenë.

Ai është themeluesi i **mjekësisë moderne shqiptare** dhe një nga figurat që bashkoi në mënyrë shembullore **shkencën, etikën dhe besimin.**

Kaduku e shihte mjekësinë si **vazhdim të mëshirës hyjnore.**

Në shënimet e tij të botuara më vonë nga studiuesit e Shkodrës, ai shkruante:

“Shërimi nuk vjen nga unë, por nga Ai që më dha dijen. Mjeku është urë midis Zotit dhe dhimbjes.”

Në këtë filozofi që përkon me parimet e **etikes hipokratike islame**, mjeku nuk ishte thjesht profesionist, por **kujdestar i jetës si dhuratë e Zotit.**

Dr. Kaduku, përveç se shërbeu në Shkodër e Durrës, dha mësimë mbi **higjienën, ndershmërinë profesionale dhe mëshirën**, duke krijuar një kulturë të mjekësisë që kishte **shpirt dhe moral.**

Sipas kujtimeve të bashkëkohësve, ai kishte si moto ajetin:

“Kush e shpëton një njeri, është sikur ka shpëtuar gjithë njerëzimin.”
(El-Maide, 32)

Ky është shembulli më i bukur se si **shkenca, kur ka shpirt, bëhet adhurim.**

Arkitekt Sinani – mjeshtri që ndërtoi bukurinë e fesë

Figura e **Mimar Sinanit** (1490–1588), arkitektit të madh të Perandorisë Osmane, përfshihet këtu si **trashëgimi e shpirtit shqiptar në civilizimin islam**.

Burime osmane përmendin se ai ishte me origjinë nga Dibra ose rrethinat e saj.

Në çdo rast, Sinani mishëron **estetikën e besimit** — konceptin se **arkitektura është lutje në formë guri**.

Në më shumë se 300 vepra të tij – xhami, ura, hamame, karvansarajë – ai materializoi idenë se **harmonia midis dritës dhe hapësirës është pasqyrim i Zotit në tokë**.

Në arkitekturën e tij, qiejt zbrisnin mbi tokë në formën e kupolës, dhe drita hynte nga dritaret si përkujtim i ajetit:

“Zoti është drita e qiejve dhe e tokës.”
(En-Nur, 35)

Kjo frymë estetike ndikoi drejtpërdrejt edhe në ndërtimet shqiptare të shekujve XVI–XVIII, veçanërisht në Gjakovë, Berat e Elbasan, ku xhamitë e asaj periudhe ruajnë **arkitekturën sinaniane** të përkryer.

Kështu, arti i ndërtimit u bë formë e njohjes së Zotit.

Në gurët e urave të tij, si ajo e Mostarit apo e Prizrenit, shkrimi i padukshëm ishte **“Besim që lidh brigjet e njerëzve.”**

Mehmet Akif Ersoj – poeti i shpirtit dhe moralit shqiptar

Edhe pse i lindur në Stamboll, **Mehmet Akif Ersoj (1873–1936)**, autori i himnit kombëtar turk dhe poet i madh islam, ishte me origjinë **shqiptare nga Shkodra**.

Ai është shembulli më i përkryer i **shkrimtarit që bashkoi shpirtin shqiptar me mendimin islam**.

Në poezitë e tij si *“Çanakale Şehitlerine”* dhe *“Safabat”*, ai ndërthurte heroizmin e besimit me ndjenjën e kombit.

Ai besonte se **Zoti nuk i ndihmon popujt që nuk e mbrojnë nderin e**

tyre.

Në një varg të famshëm shkruan:

“Zoti nuk do ta ndryshojë fatin e një kombi, derisa ai vetë të mos e ndryshojë.”
(*al-Ra’d, 11*)

Kjo filozofi përkon plotësisht me shpirtin e **Lidhjes së Prizrenit dhe Rilindjes shqiptare** – një besim aktiv, i kombinuar me moral dhe përgjegjësi.

Në këtë kuptim, Mehmet Akif është poet i gjithë islamit dhe **simbol i kulturës shqiptare universale** – ku besimi bëhet frymë dhe gjuha bëhet dritë.

Mehmet Ali Pasha – kur dija ndërtoi një shtet

Një tjetër figurë e rëndësishme është **Mehmet Ali Pasha i Egjiptit (1769–1849)**, i lindur në Kavallë (me origjinë shqiptare nga Korça), i cili themeloi **Egjiptin modern**.

Ai ndërtoi shkolla, spitale, akademi ushtarake dhe observatorë, duke u bazuar në **parimet e disiplinës, drejtësisë dhe arsimit që buronin nga etika islame**.

Në dokumentet e qeverisjes së tij theksohej shpesh:

“Dija është themeli i shtetit, drejtësia është çatia e tij.”

Kjo filozofi administrative, që e kishte burimin në parimin kuranor:

“Vërtet, Zoti urdhëron drejtësinë dhe mirësinë.”
(*En-Nabl, 90*)

... e bëri Mehmet Ali Pashën jo vetëm reformator, por **simbol të shtetit të drejtë me frymë fetare**.

Për shqiptarët, ai është dëshmi se **Islami nuk e pengon modernizimin — e moralizon atë**.

Trashëgimia e dijes me shpirt

Nëse i shohim këta dijetarë dhe shpikës si një mozaik, shohim të njëjtën vijë të artë që i bashkon:

- Dija si detyrë fetare.
- Zbulimi si akt moral.
- Shkenca si pasqyrë e urtësisë hyjnore.

Ata nuk kërkonin të krijonin për lavdi, por për **shërbim**.

Ata nuk shihnin kontrast midis fesë dhe shkencës, sepse e njihnin ajetin që e lidh të dyja:

“Ne do t’u tregojmë atyre shenjat Tona në horizonte dhe në vetveten e tyre, derisa t’u bëhet e qartë se kjo është e vërteta.”

(Fussilet, 53)

Kjo ishte **teologjia e dijes**, që në botën islame krijoi astronomë, mjekë, arkitektë e filozofë — dhe në Shqipëri, **shkencëtarë me shpirt**.

Mendja që beson dhe shpirti që mendon

Në fund, historia e këtyre figurave na mëson se **nuk ka shkencë pa shpirt, dhe nuk ka fe pa dritë**.

Nëse dija është lule, feja është aromë;

nëse arsyeja është sy, feja është dritë.

Vetëm bashkë ato krijojnë vizion.

Kjo është trashëgimia që shqiptarët e lanë në qytetërimin islam: një **model të ekuilibrit midis mendjes që kërkon dhe shpirtit që beson**.

Ky model e ka bërë këtë popull të mbijetojë, të mësojë, të ndërtojë — dhe të mos e humbasë kurrë dritën e Zotit në zemër të dijes.

“Zoti e ngre në grada ata që besojnë dhe ata që kanë dije.”

(El-Muxhadele, 11)

Islami si Kulturë, jo si Import

“Islami nuk e zëvendëson kulturën e një populli — e ndriçon atë.”

Feja që nuk pushtoi, por ngjizi

Në historinë e qytetërimeve, ka dy mënyra si një fe hyn në një shoqëri:
– me pushtet, si sistem sundimi,
– ose me dritë, si mënyrë jete.

Në trojet shqiptare, **Islami nuk erdhi si pushtues — erdhi si përkthyes i shpirtit që tashmë kërkonte dritë.**

Që nga fillimet e tij — përmes rrugëve tregtare të Adriatikut, ndikimeve andaluziane e siciliane, dhe më vonë përmes Perandorisë Osmane — Islami u përhap **jo si imponim, por si ndjesi**, duke gjetur **tokë pjellore në shpirtin shqiptar.**

Në këtë truall, ai gjeti një popull që e njëjste ndershmërinë, besën, mikpritjen dhe maturinë — virtyte që në thelb janë **vlera kuranore.** Kështu, Islami nuk solli një kulturë tjetër; ai **u bë gjuha e asaj që ky popull tashmë kishte në zemër.**

Feja si kulturë jetese

Në thelb, **Islami nuk është vetëm besim; është kulturë jetese.**

Kjo kulturë përfshin mënyrën e të menduarit, të të folurit, të ndërtuarit, të festuarit e deri te mënyra e të respektuarit të tjetrit.

Në Shqipëri, kjo kulturë mori formë të veçantë — të qetë, të urtë, pa zhurmë dogmatike.

Në çdo qytet ku u hap një xhami, u hap edhe një **mejtep, një han, një pazar dhe një bibliotekë.**

Kudo ku u vendos një imam, u vendos edhe një mësues, poet, kopjist librash, dhe shpesh edhe **arkitekt i ndërgjegjes.**

Në qytetet si Shkodra, Gjakova, Prizreni, Elbasani, Berati, Islami krijoi **një mënyrë të të jetuarit qytetar**, ku morali, puna dhe bukuria ishin pjesë e së njëjtës fe.

Islami dhe gjuha shqipe

Një ndër dëshmitë më të qarta se Islami u bë kulturë shqiptare është **gjuha**.

Përmes medreseve dhe literaturës fetare, **gjuha shqipe mori fjalë, simbole dhe shprehje që i dhanë dimension moral**.

Fjalë si *“besa”, “amanet”, “ballall”, “haram”, “sevap”, “shpërblim”, “nder”, “dritë”* u ngulitën thellë në ndërgjegjen gjuhësore shqiptare.

Këto fjalë nuk janë huazime gjuhësore – janë **gjurmë të shpirtit**.

Ato e formësuan **etikën shqiptare**, duke i dhënë një kod moral që sot njihet si “kultura e besës”.

Kjo është arsyeja pse **Islami nuk shkatërroi gjuhën** – përkundrazi, **e ushqueu atë me kuptime**.

Në një varg të hershëm të Tahir Efendiut nga Gjakova thuhet:

“Shqip po flas, por Zotin lavdëroj.”

Ky varg përmbledh gjithë filozofinë e ndërthurjes së **gjuhës kombëtare me gjuhën e shpirtit**.

Etika islame dhe karakteri shqiptar

Në traditën shqiptare, **besa** është përkthim praktik i konceptit islam të **“emanetit” (besimit të dhënë nga Zoti)**.

Ashtu siç Kurani thotë:

“Ne ia ofruam amanetin qiejve, tokës dhe maleve, por ata refuzuan ta mbajnë; njeriu e mori.”

(El-Abzab, 72)

Ky ajet flet për përgjegjësinë që njeriu merr për të qenë i drejtë, besnik dhe i përgjegjshëm – tri cilësi që përbëjnë **kodin etik të shqiptarit**.

Kështu, “besa shqiptare” nuk është produkt i rastësisë historike, por **formë e gjallë e moralit islam të amanetit.**

Kjo është arsyeja pse edhe **mikpritja shqiptare**, e përmendur nga kronistët osmane e udhëtarët evropianë, ka në themel ajetin:

“Kush beson në Zotin dhe në Ditën e Fundit, le ta nderojë mysafirin e tij.”
(Buhariu, Muslimi)

Në këtë mënyrë, **Islami nuk solli rregulla të huaja, por i përkufizoi vlerat e lashta me emrat e Zotit.**

Ai i shndërroi zakonin në virtyt, dhe traditën në moral.

Ndikimi në art, arkitekturë dhe letërsi

Arti islam në Shqipëri nuk u paraqit si imponim oriental, por si **shtresë e brendshme e estetikës lokale.**

Në xhamitë e Beratit, Shkodrës dhe Prizrenit shohim **kaligrafi që përzihen me ornamentikë ilire e bizantine**, dritare që rrethojnë kupolat si yje, dhe ngjyra që i japin dritës një ritëm shpirtëror.

Në këtë mënyrë, arkitektura fetare shqiptare u bë **teologji e formës.** Xhamitë nuk u ndërtuan për të imituar lindjen, por për të mishëruar **balancën midis thjeshtësisë dhe madhështisë.**

Kjo është “estetika e ekuilibrit” që gjendet edhe në jetën shqiptare – as shpërfaqje e tepërt, as errësim i dritës.

Në letërsinë shqipe, ndikimi islam është i pranishëm qysh në poezitë e **Sulejman Naibit, Hafiz Ali Korçës, Rexhep Vokës**, e deri te **Fan Noli**, i cili, edhe pse i krishterë, përdori shpesh **konceptet morale islame** si simbolikë universale të drejtësisë dhe përulësisë.

Kjo ndërthurje krijoi **një kulturë të përbashkët morale**, që e bëri Shqipërinë të rrallë në Ballkan – një vend ku **poezia dhe lutja flasin të njëjtën gjuhë.**

Islami si model civilizues

Nëse Evropa e Rilindjes i dha njeriut mendjen, **Islami shqiptar i dha zemrën.**

Në çdo aspekt të jetës, nga ekonomia tek administrata, nga arsimimi tek muzika, Islami ofroi **një model të ekuilibrit midis materialit dhe moralit.**

Në qendër të këtij modeli qëndronte **dija me përgjegjësi** – një parim që frymëzoi brez pas brezi dijetarësh dhe administratorësh shqiptarë në shekullin XIX e XX.

Nëpër xhami, hanë, konakë e mejtepe, lindën jo vetëm predikues, por **njerëz të dijes, poetë, arkitektë e drejtues**, të cilët kuptonin se një komb nuk mbahet vetëm me forcë, por me **drejtësi dhe urtësi.**

Kjo është arsyeja pse **Islami në Shqipëri nuk ishte kurrë fe e izoluar nga jeta publike**, por një **burim i kulturës qytetare**, që e ndërtoi vetë strukturën morale të kombit.

Reflektim: Feja që e mbron kulturën

Në shekullin XX, shumë ideologji u përpoqën ta ndajnë fenë nga kultura, por realiteti shqiptar dëshmon të kundërtën.

Aty ku feja u zhduk, u dobësua edhe kultura; aty ku feja u ruajt, u mbajt gjallë edhe **gjuha, zakoni dhe dinjiteti.**

Për këtë arsye, **Islami është ruajtës i kulturës shqiptare**, jo kërcënim ndaj saj.

Ai është kujtesë morale që e mbron njeriun nga shndërrimi në instrument të ideologjive të paqena.

Në një botë që përpiqet ta ndajë njeriun nga Zoti, kultura islame shqiptare është **shembull i bashkimit midis shpirtit dhe identitetit.**

Drita që rrënjohet në truall

Islami në trojet shqiptare nuk ishte **import**, por **bashkëjehonë shpirtërore** – një thirrje që gjeti përgjigje në një popull që tashmë njihte

dritën.

Ai nuk solli moralin, por e quajti me emër hyjnor atë që shqiptari e kishte në shpirt: drejtësinë, ndershmërinë, besën, mikpritjen.

Në këtë mënyrë, Islami u bë **kulturë**, dhe kultura shqiptare – **pasqyrë e besimit**.

Kjo është arsyeja pse në çdo fshat e qytet, në çdo rrëfim të pleqve e varg të poetëve, dëgjohet një tingull që thotë:

Zoti është më i afërt se sa mendojmë, dhe kultura jonë është mënyra jonë për ta falënderuar Atë.

“Nëse e falënderoni, Ai do t’ju shtojë të mirat.”

(Ibrahim, 7)

Pyetje për reflektim dhe zgjim kombetar

“Çdo epokë zgjohet me pyetjet që guxon t’i bëjë.”

Heshtja e pyetjeve dhe lodhja e shpresës

Nuk ka gjumë më të rrezikshëm për një komb sesa **gjumë shpirtëror i pyetjeve**.

Ne jemi mësuar të përsërisim fraza – për Zotin, për kombin, për nderin – por rrallë i pyesim vetvetes nëse i përjetojmë ende.

Një shoqëri që nuk pyet më për Zotin, drejtësinë dhe kuptimin, është shoqëri që fillon ta humbasë frymën e vet.

Në këtë kapitull, nuk do të gjenden përgjigje të gatshme.

Do të gjenden **pyetje që ndezin ndërgjegjen** – sepse kombet nuk ringjallen nga fjalët e mëdha, por nga njerëzit që guxojnë të pyesin veten me sinqeritet.

Pyetje për vetëdijen personale

- A e njoh Zotin tim vetëm me fjalë, apo edhe me ndjesi, vepra dhe ndershmëri?
- A jam unë produkt i kohës, apo **dëshmitar i së përjetshmes**?
- Çfarë i jap unë kombit tim përveç kritikës?
- Nëse besoj se Zoti më sheh, a veproj sikur Ai po më sheh?
- A është feja ime mënyrë për t’u ndjerë më i mirë se të tjerët, apo urë për t’i dashur më shumë ata?

Në traditën islame, pyetja nuk është shenjë dyshimi – është **metodë e njohjes**.

Kur Kur’ani përmend:

“A nuk mendojnë ata për vetveten?”

(Err-Rrum, 8)

nënkuptohet se **reflektimi është adhurim**.

Një njeri që nuk pyet, është si pasqyra që nuk e pasqyron më dritën.

Pyetje për ndërgjegjen kombëtare

- A e kuptojmë se kombi nuk është turmë, por bashkësi që e lidh një kuptim i përbashkët?
- A mund të ketë drejtësi kombëtare pa drejtësi morale?
- A e kemi harruar se flamuri është simbol i një ideali, jo dekor politik?
- A po ndërtojmë një Shqipëri që e meriton sakrificën e të parëve tanë?
- Kur themi “Zoti e bekoftë Shqipërinë”, a e përfshijmë në këtë bekim edhe përgjegjësinë tonë?

Në çdo epokë, kombet përballen me dy pyetje thelbësore:

1. **Kush jemi?**
2. **Pse jemi bashkë?**

Nëse këto pyetje humbasin, **bashkësia kthehet në treg, dhe atdheu në tregti**.

Nëse i mbajmë gjallë, atëherë çdo brez bëhet pjesë e një zinxhiri që e mban dritën ndezur.

Pyetje për elitën dhe dijetarët

- A kemi harruar se **dija pa moral është rrezik**, po aq sa feja pa dije është fanatizëm?
- A po përgatiten institucionet tona fetare e akademike për t'i dhënë shoqërisë mendim të pjekur?
- A e kemi guximin të krijojmë “teologjinë shqiptare të bashkëkohësisë” që e lidh Zotin me jetën publike?

- A janë dijetarët tanë **zëra të dritës**, apo **jehonë e modës**?
- A e përdorim mendimin fetar për të shërbyer, apo për të fituar?

Ibn Khalduni shkruante:

“Kur dijetarët beshtin, kombet flasin me injorancë.”

Ky është realiteti ynë: shumë libra, por pak dritë; shumë fjalë, por pak drejtim.

Pyetje për politikën dhe drejtësinë

- A mund të ketë shtet të drejtë pa njerëz të drejtë?
- A mund të ketë demokraci të vërtetë pa moral?
- Pse kërkojmë ligje të reja, kur nuk respektojmë dot ato që kemi?
- Pse më shumë flitet për të drejta, e më pak për përgjegjësi?
- Si mund të flasim për barazi, kur harrojmë se **para Zotit të gjithë jemi shërbëtorë, jo zotër**?

Këto pyetje janë rrënja e çdo reforme të qëndrueshme.

Një shoqëri që ndërton institucione pa themel shpirtëror, do të shembet po aq shpejt sa ndërtohet.

Në historinë shqiptare, çdo dritë që erdhi – erdhi nga **bashkimi i fesë me drejtësinë**.

Pyetje për rininë dhe arsimimin

- A po edukohen brezat e rinj për të fituar, apo për të kuptuar?
- A mëson shkolla jonë për Zotin, nderin, përgjegjësinë, apo vetëm për notën?
- A e kuptojmë se dijetari nuk është ai që di më shumë, por ai që **ka dritë në atë që di**?
- A kemi krijuar hapësira ku dija bëhet mision dhe jo vetëm profesion?

Në këtë epokë të zhurmës, rinia shqiptare ka nevojë për **një arsim që e lidh librin me shpirtin.**

Nëse nuk e bëjmë këtë, do të kemi shkolla pa vizion dhe gjenerata pa drejtim.

Pyetje për bashkëjetesën dhe shpirtin qytetar

- A është toleranca jonë e vërtetë, apo thjesht mungesë guximi për të besuar fort?
- A e kuptojmë se **bashkëjetesa nuk është relativizëm**, por njohje reciproke?
- A i shohim fetë si rrugë drejt Zotit, apo si flamuj për grupe?
- A kemi ndërtuar qytete që frymojnë bashkë, apo kulla që s'e dëgjojnë njëra-tjetrën?

Kur Kur'ani thotë:

“Ne ju bëjmë popuj e fise që të njiheni.”

(El-Huxburat, 13)

nënkupton se **diversiteti është pasuri, jo pretekst për ndarje.**

Të njihesh me tjetrin është të zbulosh Zotin në të.

Pyetje për të ardhmen

- Cili është vizioni ynë për Shqipërinë shpirtërore të shekullit XXI?
- A do të jemi popull i konsumit, apo i kuptimit?
- A do të jemi komb që imiton të tjerët, apo që i jep dritë tjetrit?
- Si do të dukej një Shqipëri që e fillon çdo vendim me “Zoti së pari”?
- Cili brez do të guxojë ta thotë me zë: “Ne duam një komb me shpirt”?

Në fund, çdo epokë matet me një pyetje themelore:

A i qëndruam besnikë Zotit tonë?

Nëse po, atëherë nuk kemi humbur; nëse jo, atëherë s'na shpëton asnjë ligj, flamur apo pasuri.

Ringjallja fillon me ndërgjegje

Këto pyetje nuk janë për t'u lexuar – janë për t'u mbajtur në zemër.

Ato nuk kërkojnë përgjigje të menjëhershme, por **rilindje të ndërgjegjes.**

Një komb nuk zgjerohet me territore, por me dritë.

Dhe ajo dritë lind vetëm kur çdo njeri guxon të pyesë:

“A jam unë dritë për të tjerët?”

Kjo është pika ku **libri bëhet thirrje.**

Jo për debat, por për kthim.

Jo për ndarje, por për zgjedhje.

Jo për nostalgji, por për **përgjegjësi ndaj dritës që Zoti ia ka dhënë këtij kombi.**

Pjesa III

Rilindja e Kombit me Zotin: Sfidat e Shekullit XXI

“Kombet që harrojnë Zotin, harrojnë edhe vetveten.”

Në historinë e qytetërimeve, çdo epokë përballet me pyetjen e vet themelore: **Çfarë e mban njeriun në këmbë kur shembet struktura që e rrethojnë?**

Në shekullin XXI, kjo pyetje nuk është më metafizike — është **sociologjike, psikologjike dhe ekzistenciale.**

Kombi modern, që dikur u ngrit mbi idealin e progresit, sot po sheh **krizën e vetes:** zhvillim pa drejtim, liri pa kuptim, dije pa shpirt.

Në këtë epokë, feja është shpallur shpesh e tepërt, ose e zëvendësuar me ideologji që premtojnë shpëtim përmes ekonomisë, teknologjisë, apo vetë-krijimit.

Por siç ka vërejtur **Charles Taylor në “A Secular Age”**, njeriu modern nuk është më i lirë — është më i hutuar.

Ai ka humbur boshtin moral që dikur e mbante në ekuilibër.

Në përpjekjen për ta “çliruar” njeriun nga Zoti, moderniteti e la pa busull: **pa të shenjtë, çdo gjë humb peshë.**

Nga sekularizimi në zbrazëti

Procesi i sekularizimit në hapësirën shqiptare nuk ishte evolucion natyror — ishte **eksperiment ideologjik.**

Në shekullin XX, feja u shpall pengesë për zhvillim, dhe Zoti u zëvendësua me dogmën e partisë, kombit apo tregut.

Kështu, njeriu shqiptar, që për shekuj kishte ndërtuar urtësi e harmoni mes fesë dhe identitetit kombëtar, u shndërrua në **subjekt politik pa shpirt.**

Kjo shkëputje prodhoi një gjeneratë të re – **të arsimuar, por pa frymë; të lirë, por pa orientim.**

Në këtë boshllëk u shfaqën dy sëmundje paralele:

– **fanatizmi i verbër**, si reagim ndaj mungesës së kuptimit,
– dhe **indiferenca e ftohtë**, si formë arratisjeje nga përgjegjësia shpirtërore.

Ky kapitull, pra, nuk është thjesht analizë e krizës fetare, por **diagnozë e krizës së njeriut shqiptar**, që po kërkon Zotin jo në qiell, por në shpirtin e vet të lodhur nga nihilizmi.

Nevoja për një teologji publike

Në Perëndim, pas rënies së modernitetit dogmatik, filozofë si **Peter Berger, José Casanova** dhe **Taylor** e kanë pranuar: **Zoti është rikthyer në hapësirën publike.**

Por në Shqipëri, ai ende qëndron në margjina — jo për mungesë besimi, por për mungesë **zëri**.

Elitat intelektuale dhe fetare e kanë trajtuar fenë si çështje private, duke e harruar se feja, në thelb, është **forcë publike e moralit**.

Në këtë pjesë të librit, pra, do të kërkohet **teologjia e munguar e kombit** – një urtësi që i jep arsyes shpirt dhe kulturës drejtim.

Sepse asnjë komb nuk mund të mbijetojë gjatë mbi bosht të zbrazët: **ideologjitë ndryshojnë, por nevoja për të Shenjtën mbetet konstante.**

Zoti si themel i rilindjes morale

Nëse Pjesa I trajtoi ontologjinë e krijimit dhe diversitetit hyjnor, dhe Pjesa II tregoi se **Islami ndërtoi kulturën shqiptare**, kjo pjesë e tretë pyet:

Si mund ta shpëtojë feja njeriun modern nga harrimi i vetvetes?

Rilindja që propozohet këtu nuk është kthim në formën e së shkuarës, por **rikthim te burimi moral i ekzistencës.**

Nuk është nostalgji për kohë fetare, por **vizion për një shoqëri që e sheh Zotin si aks të jetës, jo si shtesë të saj.**

Në këtë frymë, çdo kapitull që vijon synon të tregojë se:

- Njeriu pa Zot humbet kuptimin e lirisë.
- Kombi pa Zot humbet drejtimin e historisë.
- Dija pa Zot humbet dritën e së vërtetës.

Përtej shekullarizmit: drejt një ekuilibri të ri shpirtëror

Shekulli XXI, me gjithë pasuritë teknologjike dhe intelektuale, është shekulli më i varfër në **kuptim**.

Në këtë varfëri shpirtërore që prek të rinjtë, familjen, shkollën dhe kulturën, **feja nuk është pengesë — është mjekim.**

Dhe Islami shqiptar, me traditën e tij të ekuilibrit, të arsyës dhe të ndershmërisë, mund të japë një model të **modernitetit me shpirt.**

Kjo pjesë është pra një **thirrje për rikthimin e Zotit në vetëdijen kombëtare**, jo si dogmë, por si **dritë që ndriçon rrugën e njeriut në epokën e paqartësisë.**

“A mos vallë njeriu mendon se do të lihet i lirë pa provë?”

(El-Kijame, 36)

Ky është sfidimi i çdo epoke — dhe prova e çdo kombi:

a do të zgjedhë njeriu të jetë **i lirë pa Zot**, apo **i lirë me Zotin**?

Kombi pa Zot: Iluzioni i Emancipimit pa Shpirt

“Kush e ndan Zotin nga liria, e ndan njeriun nga vetvetja.”

Kur moderniteti u bë fe e re

Në shekullin XX, bota e përjetoi atë që filozofi gjerman **Max Weber** e quajti *Entzauberung der Welt* — “çmagjepsja e botës.”

Ishte epoka kur njeriu vendosi ta shpjegojë çdo gjë pa referencë ndaj të Shenjtës; ta ndërtojë qytetërimin pa qiell.

Në këtë proces, feja u shpall **pengesë për lirinë**, ndërsa Zoti – **shpjegim i tepërt**.

Në Shqipëri, kjo ideologji nuk erdhi si debat intelektual, por si **projekt politik**.

Shteti modern shqiptar, i ndërtuar në mesin e shekullit XX mbi doktrinën ateiste, shpalli **“çlirimin nga Zoti”** si arritje të qytetërimit.

Kishte lindur “njeriu i ri” – i vetë-mjaftueshëm, pa Zot, pa shpirt, pa kufij moralë.

Por, siç do të vërejë më vonë **Peter Berger**, “njeriu që mendon se mund ta shpjegojë botën pa të Shenjtën, e kthen atë në absurditet.”

Kështu, moderniteti që premtoi dritë, solli **verbëri morale**.

Në vend të Zotit, njeriu vendosi ideologjitë; në vend të ligjit hyjnor, vendosi pushtetin e shumicës; në vend të moralit, vendosi interesin.

Shekullarizimi si deformim i shpirtit

Émile Durkheim, në veprën *The Elementary Forms of Religious Life*, e përkufizon fenë si **sistemin që bashkon individët në një moral të përbashkët**.

Kur ky sistem zhduket, shoqëria nuk mbetet neutrale — ajo krijon **zëvendësime të së Shenjtës**.

Në Shqipërinë e pasluftës, këto zëvendësime ishin të qarta:

– Partia u bë **“kishë”**;

- Udhëheqësi u bë **profet**;
- Atdheu u shenjtërua në vend të Zotit.

Në realitet, njeriu nuk mund të jetojë pa një qendër absolute; ai vetëm e **ndryshon objektin e adhurimit**.

Kur feja u zhduk nga hapësira publike, **kulti i pushtetit** e zëvendësoi atë. Kështu, komunizmi nuk ishte zhdukje e fesë, por **shtrembërim i saj** – fe pa Zot, adhurim pa drejtësi, shpresë pa shpëtim.

Në këtë kontekst, **shqiptari humbi dimensionin vertikal të ekzistencës**.

Ai nuk iu drejtua më qiellit, por horizontit të pushtetit, pasurisë apo famës.

Dhe, siç thotë Kurani:

“A nuk e shohin ata se ne i kemi lënë të ecin në devijim, e mendojnë se janë në rrugë të drejtë?”
(Ez-Zuhruf, 37)

Ky është paradoksi i epokës moderne: **njeriu që mendon se është i lirë, por i shërben idhujve të rinj**.

Kriza e kuptimit në shoqërinë moderne

Filozofi kanadez **Charles Taylor**, në librin e tij monumental *A Secular Age*, argumenton se kriza moderne nuk është mungesë feje, por **mbingopje me alternativa boshe**.

Shoqëria nuk është bërë më pak religjioze – është bërë **fetare në mënyra të tjera**: politika, ideologjia, sporti, teknologjia, vetë egoja.

Në këtë “epokë të horizontit të mbyllur”, siç e quan Taylor, njeriu nuk pyet më për Zotin, sepse është i dehur me zhurmën e vetvetes.

Por kjo zhurmë nuk e mbush boshllëkun e brendshëm – ajo vetëm e mbyl heshtjen ku mund të dëgjojë Zotin.

Prandaj sot kemi **dije të pafundme, por kuptim të pakët**; kemi komunikim, por jo lidhje; kemi liri, por jo lumturi.

Në kontekstin shqiptar, kjo krizë merr përmasa të veçanta.

Një komb që për shekuj e ruajti besën, ndershmërinë dhe mikpritjen si forma të moralit fetar, sot përballet me **shthurjen morale, korrupsionin dhe relativizmin**.

Shkollat mësojnë dije, por jo urtësi; politika premton zhvillim, por jo drejtësi; kultura krijon spektakël, por jo kuptim.

Shembuj të kombeve që humbën shpirtin

Historia dëshmon se çdo komb që ka tentuar ta ndërtojë ekzistencën pa Zotin, është shembur në krizë morale.

– **Evropa post-kristiane**, që dikur i dha botës artin dhe filozofinë, sot përballet me zbrazëtinë shpirtërore, krizën e lindjeve dhe vetëvrasjen morale të identitetit.

– **Amerika moderne**, që u ngrit mbi fjalët “In God We Trust”, po humbet lidhjen me rrënjën e vet shpirtërore në emër të individualizmit absolut.

– Dhe **bota islame**, aty ku feja është reduktuar në ritual, por jo në moral, përballet me kaos, ndasi dhe mungesë urtësie.

Shqipëria është **miniaturë e këtyre fatkeqësive universale**: një komb që u përpoq të bëhet “evropian” duke mohuar burimin e vet shpirtëror, dhe përfundoi as **Lindje, as Perëndim – as moral, as zhvillim**.

Iluzioni i emancipimit pa shpirt

Kur Zoti hiqet nga themeli, gjithçka që ndërtohet mbi të është **e përkohshme**.

Sekularizmi nuk e çliroi njeriun nga feja – e çliroi nga përgjegjësia.

Në vend të moralit, solli **neutralitet**; në vend të dashurisë, solli **tolerancë sterile**; në vend të shpirtit, solli **sentimentalizëm pa kuptim**.

Ky është iluzioni i emancipimit: **njeriu që beson se është më i lirë se kurrë, por në fakt është më i zbrazët se kurrë**.

Në këtë kuptim, shekullarizmi nuk është triumf i arsyes – është **humbje e urtësisë**.

Feja nuk është pengesë e mendimit kritik – ajo është **kujtesa morale e mendjes**.

Kur kjo kujtesë humbet, arsyeja shndërrohet në mjet pa qëllim, siç e paralajmëronte **Alasdair MacIntyre**:

“Ne kemi instrumentet e arsyes, por jo më arsyeën pse duhet ta përdorim.”

Rrënjët shqiptare të fesë si ekuilibër

Në dallim nga shumë popuj që e përjetuan fenë si instrument pushteti, **shqiptarët e përjetuan si ekuilibër**.

Në shekuj, feja nuk i ndau, por i ndërtoi: ajo krijoi **një kulturë të maturisë dhe ndershmërisë**.

Të gjitha ndarjet e mëvonshme ideologjike ishin **produkte të ndërhyrjeve të jashtme**, jo të thellësisë shpirtërore të këtij populli.

Prandaj, ringjallja e moralit shqiptar nuk mund të vijë nga importet kulturore, por nga **kujtesa e vet shpirtërore**.

Siç thotë Kurani:

“Mos u bëni si ata që harruan Zotin, e Ai ua bëri të harrojnë vetveten.”

(El-Hashr, 19)

Ky ajet është pasqyra e realitetit tonë: harrimi i Zotit nuk është fenomen fetar – është **tragjedi identitare**.

Drejt një emancipimi me shpirt

Në fund, kombi pa Zot është si trup pa frymë: mund të ecë përkohësisht, por nuk jeton.

Nuk ka emancipim të qëndrueshëm pa burim moral.

Shkenca, teknologjia dhe arsimi mund të ndërtojnë mjete, por vetëm feja ndërton **kuptim**.

Rilindja shqiptare e shekullit XXI nuk mund të jetë thjesht ekonomike apo politike — duhet të jetë **rilindje e shpirtit**.

Të kthehemi te Zoti nuk do të thotë të kthehemi prapa; do të thotë të **kthehemi në drejtim**.

Sepse siç thotë **Ibn Khaldun**, “qytetërimet nuk shkatërrohen nga armiqtë e jashtëm, por nga harrimi i kuptimit për të cilin u ndërtuan.”

*“Nëse ju e mōboni, Zoti nuk ka nevojë për ju, por Ai nuk e pëlqen mosmirënjohjen e
robërve të Tij.”
(Ez-Zumer, 7)*

Kriza e Elitës Fetare dhe Intelektuale: Heshtja që Lëndon

“Kur dijetarët heshtin, errësira flet në emër të dritës.”

Elita si pasqyrë e shpirtit të një kombi

Në çdo epokë, **elita është ndërgjegjja morale e kombit.**

Ajo që mendon populli, e flet elita; ajo që ëndërron shpirti i kombit, e artikulon mendja e tij.

Por në historinë e kohëve moderne, ndodhi një përmbysje: elitat u ndanë nga populli dhe nga Zoti.

Në vend të urtësisë, morën rolin e opinionistëve; në vend të përvetësimit, zgjodhën protagonizmin; në vend të mendimit, zhurmën.

Në botën shqiptare, kjo krizë mori një formë të veçantë: **intelektuali modern u arsimua, por nuk u formua.**

Ai mësoi teknika, por jo drejtësi; u bë specialist, por jo shpirt; u bë analist, por jo udhërrëfyes.

Feja, ndërkohë, u mbyll në hapësira private, dhe dijetari fetar humbi funksionin e tij publik si **zë moral i shoqërisë.**

Në këtë mënyrë, **dy boshllëqe u krijuan paralelisht:**

- boshllëku moral i elitës intelektuale;
- dhe boshllëku intelektual i elitës fetare.

Midis tyre, populli mbeti pa dritë.

Heshtja e dijetarëve: nga mençuri në indiferencë

Në traditën islame, dijetari nuk është vetëm ai që di, por **ai që guxon të flasë për të vërtetën.**

Profeti Muhammed ﷺ ka thënë:

“Kush e sheh të keqen dhe nuk e ndal me dorë, le ta ndal me fjalë; e nëse as me fjalë, atëherë me zemër — dhe ky është besimi më i dobët.”

(Muslimi)

Por në kohët moderne, shumë prej dijetarëve, imamëve, hoxhallarëve dhe akademikëve fetarë kanë zgjedhur **të heshtin përballë padrejtësisë, korrupsionit dhe devijimit moral.**

Ata janë bërë **njerëz të institucioneve, jo të idealeve.**

Në disa raste, heshtja vjen nga frika; në të tjera, nga komoditeti; në shumë, nga mungesa e vetëdijes se **dija pa përgjegjësi është mëkat moral.**

Siç thotë **Imam Gazaliu**, “dija që nuk udhëzon drejt veprimit, është errësirë mbi errësirë.”

Në këtë kuptim, **heshtja e dijetarëve është më e rrezikshme se zhurma e injorantëve.**

Sepse kur drita nuk ndriçon, errësira fillon të pretendojë se është dritë.

Intelektuali modern: mendje pa shpirt

Sociologët modernë si **Max Weber** e kanë përkufizuar procesin e modernizimit si “racionalizim i jetës shoqërore” – por pa moral.

Në këtë proces, intelektualit u bë **teknokrat, jo profet.**

Ai u mësoi njerëzve si të mendojnë, por jo pse të mendojnë.

Në vend që të ngrinte pyetje morale, ngriti **teza për karrierë.**

Në hapësirën shqiptare, ky tip intelektualit u formua në laboratorin e ideologjisë ateiste: arsimim pa shpirt, akademi pa ndërgjegje.

Ai e shihte fenë si prapambetje, dijen si garë, dhe njeriun si instrument.

Në këtë kuptim, **kriza e elitës shqiptare nuk është mungesë arsimi – është mungesë orientimi.**

Një shoqëri që ka universitet pa moral është si **anije me motor pa busull.**

Prandaj, edhe pse Shqipëria ka më shumë tituj akademikë se kurrë, ajo vuan nga **mungesa e njerëzve që flasin për Zotin në mënyrë të arsyeshme dhe dinjitoze.**

Mungesa e “teologjisë publike”: feja e mbyllur në shtëpi

Peter Berger, në *The Sacred Canopy*, thotë se moderniteti nuk e zhdukuri fenë — e **privatizoi atë.**

Feja nuk u ndalua, por u mbyll në shtëpi, në xhami, në ritet e përditshme. Kështu, ajo humbi rolin e saj shoqëror si **garant moral i rendit publik**.

Në Shqipëri, pas periudhës së ateizmit institucional, rikthimi i fesë ndodhi pa **strategji kulturore** dhe pa **intelektualizim**.

Xhamitë u hapën, por idetë mbetën të mbyllura.

Predikimi u kthye në rutinë; medresetë, në shkolla të dijes formale; kurse ndërkohë, **hapësira publike u mbush nga ideologji, media dhe “influencerë” që shpallin të vërteta pa urtësi**.

Në mungesë të një **teologjie publike të matur dhe akademike**, feja mbeti **e padukshme për kulturën dhe e pafuqishme për politikën**.

Kjo është arsyeja pse sot flitet shumë për moralin, por pak për burimin e tij; shumë për të drejta, por pak për përgjegjësi.

Elita fetare dhe intelektuale: dy drita që nuk takohen

Në historinë islame, figura e dijetarit (alim) dhe filozofit (hakim) shpesh bashkoheshin në të njëjtin person: Gazali, Ibn Rushd, Farabi, Rumi.

Ata nuk ndanë kurrë dijen fetare nga mendimi racional.

Por në kohën moderne, këto dy shtylla u ndanë: dijetari u mbyll në tekstet e sheriatit; filozofi në teoritë e dijes.

Në vend të bashkëpunimit, lindi mosbesimi.

Në Shqipëri, kjo ndarje u thellua nga politika dhe nga mungesa e traditës akademike të integruar.

Kështu, **teologu u bë konservator pa vizion**, ndërsa **intelektuali – progresist pa shpirt**.

Kjo është **ndarja fatale e shoqërisë moderne shqiptare**.

Thirrje për një elitë të re: dija që udhëzon dhe feja që mendon

Shekulli XXI kërkon një **elitë të re shqiptare**, që ta rimendojë rolin e fesë në kulturë dhe rolin e kulturës në fe.

Një elitë që flet me gjuhën e arsyes, por ka shpirtin e besimit; që njeh Weber-in, Taylor-in dhe Gazaliun njësoj; që lexon Kur'anin dhe Aristotelin në të njëjtën frymë kërkimi.

Një elitë e tillë nuk ka nevojë të shpikë fe të re, por ta **shpjegojë fenë me gjuhë të re**.

Ajo nuk duhet të predikojë moral, por ta mishërojë atë në veprim publik, në media, në akademi, në qeverisje.

Sepse siç thotë **Rumi**:

“Mos fol për dritën nëse nuk e ke ndezur në zemër.”

Kjo elitë e re duhet të ndërtohet mbi tri shtylla:

1. **Dije e thellë teologjike dhe filozofike** – njohje e burimeve klasike dhe mendimit bashkëkohor.
2. **Vetëdije morale** – ndjeshmëri për drejtësi, ndershmëri dhe dinjitet njerëzor.
3. **Kujdes kulturor dhe komunikim me shoqërinë** – përdorimi i gjuhës së urtësisë, jo i përçarjes.

Vetëm kështu mund të rilindë **islami shqiptar si fe e arsyes dhe e kulturës**.

Kur zëri mungon, errësira flet

Në çdo shoqëri, heshtja e dijetarëve është preludi i rënies.

Nëse zëri i urtësisë mungon, shoqëria mbushet me britma, me ekstremizëm, me kaos moral.

Në këtë kuptim, **kriza e elitës fetare dhe intelektuale është kriza e ndërgjegjes kombëtare**.

Por çdo krizë është edhe thirrje.

Në heshtjen e kësaj epoke, dëgjohet një zë që përsërit fjalët e profetit Isa (Jezusit a.s.):

“Njeriu nuk jeton vetëm me bukë, por me çdo fjalë që del nga Zoti.”

(Mateu 4:4 / Kur'an, 20:132)

Kjo është drita që duhet ta ngrejë sërish elitën shqiptare: **fjalën që lind nga dija dhe besimi**.

Udhëzime për elitën bashkëkohore

“Kur drita hesht, errësira fillon të mendojë.”

Heshtja që u bë traditë

Në çdo epokë, Zoti i zgjedh njerëzit e mendjes e të shpirtit për të mbajtur dritën ndezur.

Por në shoqërinë moderne shqiptare, **elita që duhej të ndriçonte, shpesh është bërë spektatore.**

Dijetarët heshtin nga frika, intelektualët nga konformizmi, dhe udhëheqësit fetarë nga lodhja e sistemit.

Ky kapitull nuk është kritikë, por **pasqyrë**: thirrje që elita e kombit të zgjohet, jo për pushtet, por për përgjegjësi.

Sepse historia e shqiptarëve tregon se **çdo rilindje ka filluar me një elitë që besonte.**

Kush është elita e së vërtetës

Në kuptimin islam e qytetërues, **elita nuk është privilegj, por mision.** Ajo përbëhet nga njerëzit që dinë të udhëheqin mendjen pa e humbur shpirtin.

Gazaliu e përkufizonte kështu:

“Dijetari është ai që dritën e dijes e kthen në urtësi.”

Ndërsa Ibn Rushdi shkruante:

“Kur dija ndahet nga morali, ajo bëhet instrument i errësirës.”

Në realitetin shqiptar, **elita e vërtetë nuk është ajo që flet më shumë, por ajo që di të dëgjojë Zotin dhe popullin në të njëjtën kohë.**

Një elitë që i shërben Zotit nëpërmjet njerëzve.

Pesë shtyllat e elitës bashkëkohore shqiptare

1. Elita e dijes me moral

Dija pa moral është si dritarja pa xham – lejon dritën, por nuk mban ngrohtësinë.

Shqipërisë i mungon jo dija, por **dija me qëllim**.

Në universitete duhet të rikthehet ideja e **formimit moral**, jo vetëm profesional.

“Allahu i lartëson ata që besojnë dhe ata që janë dhënë pas dijes.”

(El-Muxhadile, 11)

2. Elita e fesë me horizont

Imami i kohës moderne nuk mund të jetë vetëm udhëheqës i lutjes, por **arkitekt i mendimit publik**.

Elita fetare duhet të njohë filozofinë, sociologjinë, median dhe psikologjinë, sepse feja nuk jeton në vakum.

Më shumë se kurrë, sot kërkohet **imam që flet gjuhën e mendjes, pa e humbur gjuhën e shpirtit**.

3. Elita e kulturës dhe artit

Artistët e kanë fuqinë që fjalën ta bëjnë ndjenjë dhe ndjenjën ta kthejnë në ndërgjegje.

Por arti që nuk ka Zotin brenda, humb shenjtërinë e tij.

Elita e kulturës duhet të rikthejë **simbolikën e shenjtë në estetikë** – të ndërtojë art që ngre shpirtin, jo që e shpërqendron.

4. Elita e politikës me përgjegjësi

Politika është arti më i ndërlikuar i etikës.

Në historinë shqiptare, figura si Haxhi Ymer Prizreni apo Vehbi Dibra e kanë dëshmuar se **moraliteti dhe politika mund të bashkëjetojnë**.

Në shekullin XXI, politika shqiptare ka nevojë për rikthimin e **ndjenjës së amanetit**, jo të pushtetit.

“Udhëbeqësi është shërbëtor, jo zot.”

(Hadith, transmeton Buharin)

5. Elita e medias dhe dijes publike

Në epokën e informacionit, **media është teologjia e re e masës.**

Ajo formon perceptimin më shumë se predikimet dhe librat.

Nëse elita intelektuale nuk futet në këtë hapësirë me etikë e profesionalizëm, atëherë rrjedha e fjalës do të bjerë në duar të propagandës.

Elita moderne duhet ta kuptojë se **drita e së vërtetës nuk është pronë e askujt, por përgjegjësi e të gjithëve.**

Kriza e kompetencës morale

Një nga sëmundjet e elitës bashkëkohore është **kompetenca e njohjes pa kompetencë të shpirtit.**

Ne kemi shumë njerëz që dinë “si bëhet”, por pak që dinë “pse bëhet.”

Kjo është arsyeja pse në institucione ka dije, por pak mençuri.

Elita e së ardhmes duhet të udhëhiqet nga **tri kompetenca:**

1. **Kompetenca e shpirtit** – aftësia për të parë drejtësinë si akt adhurimi.
2. **Kompetenca e mendjes** – aftësia për të menduar pa paragjykime.
3. **Kompetenca e zemrës** – aftësia për të dashur kombin pa e idealizuar.

Nëse njëra prej këtyre mungon, **elita shndërrohet në kastë.**

Strategjitë e ringjalljes intelektuale

1. Krijimi i një Teologjie Publike Shqiptare

Një shkencë që e lidh shpalljen me jetën qytetare – **Kuranin me Kushtetutën.**

Që trajton etikën publike, edukimin, ekonominë dhe drejtësinë nga perspektiva fetare dhe kombëtare.

Një qendër akademike që bashkon dijetarë, intelektualë dhe politikanë nën parimin:

“Drejtësi, Dinjitet, Dritë.”

Akademia e Mendimit Moral

Model i inspiruar nga Ezheri dhe Cambridge Interfaith Studies.

Që formon dijetarë të rinj shqiptarë me standarde të larta akademike dhe shpirtërore.

Ku studiuesit e fesë mësojnë filozofi, dhe filozofët mësojnë fe.

Fondacioni për Arsim dhe Vlera Kombëtare

Një institucion që financon studime, botime, konferenca dhe programe shkollore mbi **etikën, kulturën dhe besimin**.

Ky është mënyra se si **një shoqëri ndërton elitën e ardhshme**: duke investuar në dritë, jo në spektakël.

Portreti i elitës së munguar

Nëse do ta përkufizonim me pak fjalë krizën e sotme, ajo është kjo:

shumë njerëz me tituj, pak me dritë.

Titujt akademikë u bënë kurora pa mbret, ndërsa pushteti u bë tribunë pa fjalë.

Kombi shqiptar ka nevojë për **burra e gra që nuk kërkojnë duartrokitje, por përmbushje**.

Në çdo kohë, Zoti e ka dërguar dritën e Tij përmes pak njerëzve që nuk kishin pushtet, por kishin bindje.

Ata janë elita që **nuk shkruajnë histori me firmë, por me shembull**.

Thirrje për dritën e humbur

Nëse do ta përkufizonim rilindjen që kërkohet sot, ajo nuk është as politike, as ekonomike – është **rilindje e ndërgjegjes**.

Elita e re shqiptare duhet të lindë jo nga zyrat, por nga zemra; jo nga interesat, por nga ideali.

Ajo duhet të ngrejë një shoqëri që fillon me Zotin dhe mbaron me drejtësinë.

“Kur Zoti do t’i bëjë mirë një popull, Ai ia jep udhëheqësit nga më të mirët.”
(Hadith, transmeton Ibn Maxhe)

Dhe kur Zoti e do një komb, **Ai e zgjon elitën e tij nga gjumi.**

Sëmundja e Skajshmërisë: Kur Besimi Humbet Urtësinë

“Urtësia është drita që ruan nga djegia e zellit.”

Kur e drejta kthehet në teprim

Në çdo epokë, feja është përballur me dy rreziqe: **harresën dhe teprimin**.

Në njërën anë qëndron njeriu që e harron Zotin; në tjetrën, ai që pretendon ta përfaqësojë Atë me teprim.

Por në të dy rastet, humbet **urdhri hyjnor i ekuilibrit**.

Në Kuran, Zoti e përkufizon qartë natyrën e umetit islam:

“Kështu Ne ju bëme ju një bashkësi të mesme (ummeten wasatan), që të jeni dëshmitarë për njerëzit.”
(El-Bekare, 143)

Ky ajet përmban thelbin e **antropologjisë islame**: feja nuk është skaj, por **rrugë e mesme**; nuk është zell pa mendje, por **balancë midis arsyes dhe shpirtit**.

Kur ky ekuilibër priset, feja nuk bëhet më udhërrëfyes — bëhet instrument pushteti, paragjykimi, e ndonjëherë edhe dhune.

Rrënjët psikologjike të ekstremizmit

Ekstremizmi nuk lind nga forca e besimit, por nga **dobësia e kuptimit**. Ai është reagim emocional i njeriut që kërkon identitet në një botë të pasigurt.

Kur mungon formimi i thellë teologjik dhe kulturor, besimi kthehet në **refugjat i frikës**, jo në udhërrëfyes i urtësisë.

Sipas **Imam Gazaliut**, shkakut i devijimit është kur dija ndahet nga morali:

“Kush mëson pa pastruar shpirtin, e ka përvetësuar vetëm pamjen e dijes, jo dritën e saj.”

Ekstremisti, pra, nuk është gjithnjë i paditur — shpesh është **i mësuar pa urtësi**.

Ai e di tekstin, por nuk e kupton kontekstin; e di rregullin, por jo qëllimin; e di shkronjën, por jo frymën.

Në këtë mënyrë, **literalizmi** (leximi i verbër i teksteve) bëhet **idhull i ri** që shkatërron shpirtin e fesë.

Vehabizmi dhe kriza e kuptimit

Në shekujt XVIII–XIX, me rënien e Perandorisë Osmane, në botën islame lindi një rrymë që pretendonte “pastrim” të fesë nga tradita: **vehabizmi**.

Por në realitet, ai nuk e pastronte fenë nga gabimet, por **nga shpirtësia**. Në vend të dashurisë dhe urtësisë, solli **rigiditet dhe ndarje**; në vend të mendimit, solli **slogane**.

Në botën shqiptare, kjo ideologji u përhap pas viteve ’90 përmes financimeve të jashtme, shpesh pa kulturë kontekstuale.

U fut në një shoqëri që e njihte fenë përmes maturisë së medreseve, harmonisë së teqeve dhe ekuilibrit të hoxhallarëve të Rilindjes.

Rezultati ishte përplasje midis **traditës dhe importit**, midis fesë që kishte rrënjë dhe fesë që vinte si mall ideologjik.

Në thelb, vehabizmi nuk është vetëm problem teologjik – është **kolonializëm kulturor i shpirtit**.

Ai e sheh Zotin si lightar të rreptë, jo si Burim të dashurisë.

Por siç thotë Rumi:

“Zoti nuk është në britmën e skajshmërive, por në qetësinë e dritës.”

Kur njeriu e përdor Zotin për ta pushtuar njeriun

Një nga shenjat e humbjes së urtësisë është **përdorimi i fesë si armë**.

Kur besimi shndërrohet në identitet politik, në mjet për ndarje apo përçmim, ai pushon së qeni fe dhe bëhet **ideologji e pushtetit**.

Në këtë formë, ekstremizmi nuk është besim në Zotin, por **përpjekje për ta zëvendësuar Atë me vetveten.**

Në këtë kuptim, ai është blasfemi e fshehtë – arrogancë që e quan veten “zë të Zotit”, ndërsa në fakt e hesht Atë.

Kurani paralajmëron për këtë:

“Mos e teproni në fenë tuaj, dhe mos thoni për Zotin veçse të vërtetën.”

(En-Nisa, 171)

Teprimi nuk është vetëm në rituale, por në **mendësinë e pushtetit mbi Zotin.**

Njeriu që e sheh veten si masë të besimit të tjerëve, është **idhujtar i ri.**

Tradita shqiptare: fe e urtësisë dhe e maturisë

Në kontrast me këtë prirje, **Islami shqiptar** u formua mbi **kulturën e ekuilibrit.**

Ai nuk lindi nga lufta, por nga arsimi; nuk u përhap me dhunë, por me urtësi.

Mejtepet, teqetë, medresetë dhe hoxhallarët e brezave si Tahir Efendiu, Vehbi Dibra, Hafiz Ali Korça, e më vonë Sheh Hasani, përfaqësonin **modelin e “besimit qytetar”:**

- Fe që edukon, jo që ndan;
- Fe që ndërton, jo që gjykon;
- Fe që ecën me arsyen, jo kundër saj.

Në këtë kuptim, Islami shqiptar është **kundërtrup shpirtëror ndaj ekstremizmit.**

Ai e ka brenda vetes **imunitetin e urtësisë.**

Sepse në kulturën shqiptare, besimi nuk është imponim, por **ndërgjegje.**

Në një varg të njohur të Hafiz Ali Korçës shkruhet:

“Mos u bë zjarr në emër të dritës; drita nuk djeg, ajo ngroh.”

Kjo është thelbi i fesë që e shpëtoi kombin shqiptar nga skajshmëritë për shekuj: **ekuilibri si akt shpëtimi.**

Teologjia e maturisë: drejt rikthimit të ekuilibrit

Zgjidhja për ekstremizmin nuk është ateizmi, por **pjekuria fetare**.

Feja e matur nuk është e butë — është e mençur; ajo nuk hesht për të keqen, por as nuk bërtet për drejtësinë.

Ajo e ndreq shoqërinë me shembull, jo me urdhra.

Në thelb të kësaj teologjie qëndron **koncepti i baraspeshës**, që në filozofinë islame është **tartib al-wujûd** — rendi i ekuilibruar i ekzistencës.

Nëse drita e fesë humb ekuilibrin, ajo nuk ndriçon, por verbon.

Prandaj, **ekstremizmi është produkt i errësirës që imiton dritën**.

Një brez i ri shqiptar duhet të ndërtojë **teologji të urtësisë**, që lidhet me burimet klasike, por që flet me gjuhën moderne.

Një teologji që e njeh Kuranin dhe e njeh gjithashtu Weber-in; që lexon Gazaliun, por edhe Durkheimin; që kupton se **Zoti nuk ka frikë nga arsyeja, sepse Ai është burimi i saj**.

Feja që ruan dritën

Në fund, fanatizmi është humbja e besimit në Zotin e mëshirës.

Njeriu që mendon se e njeh plotësisht Zotin, në fakt e ka humbur Atë.

Sepse Zoti nuk është pronë e askujt — është dritë që u jep jetë të gjithëve.

Islami i matur, ai që e ka ruajtur shpirti shqiptar, nuk kërkon të dominojë, por **të ndriçojë**.

Ai është fe që i mëson njeriut të jetë i drejtë, i butë dhe i lirë njëkohësisht. Ky është Islami që mund ta shpëtojë botën moderne nga vetë shkatërrimi i saj: **Islami i ekuilibrit dhe i shpirtit**.

“Allahu nuk e do teprimin në asgjë.”

(El-Araf, 31)

Ky ajet është vula e këtij kapitulli – dhe parimi themelor i çdo rilindjeje shpirtërore: **urtësia është fe, zelli pa urtësi është sëmundje**.

Media, OJQ-të dhe Fushatat kundër Fesë: Arkitektura e Dezinformimit

“Në çdo epokë të dritës, dikush përpigjet ta shesë errësirën si ndriçim.”

Lufta e ideve në epokën e informacionit

Në epokën e mediave digjitale, **pushteti nuk kontrollon më tokën, por mendjet.**

Në vend të armëve, përdoren narrativat; në vend të pushtimit ushtarak, **ndërtimi i perceptimit.**

Dhe në këtë luftë të re, **feja është objektivi më i goditur.**

Në dekadat e fundit, Islami në hapësirën shqiptare është trajtuar shpesh **jo si realitet shpirtëror, por si problem politik.**

Mediat, raportet e OJQ-ve dhe diskursi publik ndërkombëtar kanë ndërtuar një **imazh të fabrikuar të besimtarit mysliman**: ose si viktimë, ose si kërcënim; por kurrë si qytetar normal, mendimtar, apo ndërtues i vlerave.

Kjo është **arkitektura e dezinformimit** – proces i gjatë, sistematik dhe i mirëfinancuar.

Arkitektura e ndikimit: kush e shkruan narrativën?

Çdo shoqëri moderne ka një **strukturë të padukshme të ndikimit**: media → akademia → OJQ-të → politika.

Në këtë zinxhir, kuptimi nuk prodhohet më nga populli, por nga **institucionet e perceptimit.**

Në rastin shqiptar, shumë projekte kulturore, hulumtime, trajnime dhe fushata me etiketa si *“tolerancë fetare”*, *“parandalim radikalizmi”*, *“barazi gjinore”*, *“modernizim kulturor”* shpesh **mbartin brenda tyre qëllime të tjera:**

– neutralizimin e zërit moral të fesë,

– relativizimin e vlerave,
– dhe ndërtimin e brezave që e shohin fenë si pengesë për “karrierë” apo “integritim”.

Në thelb, kjo është një **formë e re kolonializmi kulturor** – ku nuk merret toka, por **kuptimi i saj**.

Një nga studiuesit e komunikimit, **Noam Chomsky**, e quan këtë fenomen “*manufacturing consent*” – “prodhimi i pëlqimit”.

Në vend që të bindesh, ti **formëzohesh për të menduar siç dëshirohet**.

Media si laborator i paragjykimit

Në analizën e mediave shqiptare të pasviteve '90, vërehet një **asimetrikë e dukshme në mënyrën si trajtohet feja**.

Ndërsa lajmet për fenë islame theksojnë **ngjarje ekstreme, përçarje, ose stereotype**, lajmet për grupet e tjera fetare trajtohen me **ton kulturor dhe diplomatik**.

Kjo nuk është rastësi, por **strategji gjuhësore**.

Gazetarët shpesh përdorin fjalë si “radikal”, “xhami”, “rrezik”, “prapambetje” në të njëjtën fjalë — duke e ngarkuar nënvetëdijen e lexuesit me një **asociacion negativ**.

Në anën tjetër, fjala “modern”, “evropian”, “sekular” lidhet me zhvillimin, civilizimin, përparimin.

Ky **dualizëm narrativ** ndërton në mendjen e qytetarit idenë e një **bote me “dritë pa Zot” dhe “errësirë me fe.”**

Në të vërtetë, ky është version i bashkëkohor i **orientalizmit të Edward Said-it**, që tani nuk drejtohet nga jashtë, por **riprodhohet nga brenda**. Kjo është kolonizim përmes fjalës.

“Ata duan ta shuajnë dritën e Allahut me gojët e tyre, por Allahu nuk do përveçse ta plotësojë dritën e Tij.”

(Et-Teube, 32)

OJQ-të dhe “kultura e projekteve”

Pas viteve 2000, me hapjen e shoqërisë civile shqiptare, u krijua një **ekonomi e tërë e projekteve ndërkombëtare**.

Në letër, ato mbrojnë të drejtat e njeriut, zhvillimin, barazinë, paqen.

Por në shumë raste, **fenë e trajtojnë si problem**, jo si pjesë të zgjidhjes.

Raportet e tyre flasin për “radikalizëm” edhe aty ku ka vetëm **praktikë normale fetare**.

Fjalët “praktikues”, “konservator”, “identitet islam” përdoren me ngarkesë negative.

Kjo është **strategjia e gjuhës ideologjike**: të krijosh ndjesi frike edhe pa prova.

Shumë nga këto programe financohen nga institucione që publikisht promovojnë pluralizmin, por në praktikë **financojnë deformimin e vetëdijes fetare** – duke nxitur modele të fesë “pa përmbajtje”, “pa moral”, “pa ndikim”.

Kështu, nga fe e ekuilibrit dhe e kulturës, Islami shqiptar rrezikon të shndërrohet në **fenomen folklorik pa peshë publike**.

Lufta kundër “ekstremizmit” si narrativë e kontrollit

Paradoksi është se **në emër të luftës kundër ekstremizmit**, shpesh bëhet **ekstremizëm ideologjik** kundër vetë fesë.

Në vend që të edukohen të rinjtë me teologji të saktë, OJQ-të ndërtojnë **programe të “de-radikalizimit”**, ku feja trajtohet si patologji që duhet kuruar.

Kjo është **psikologjia e kolonializmit moral**: njeriu fetar shihet si “defekt”, dhe “i moderuari” si “i shëruar”.

Por siç paralajmëronte **Frantz Fanon**, “çdo terapi që zhduk identitetin është formë e re e dhunës.”

Në vend të kësaj, duhej ndërtuar **programi i “edukimit për urtësi”**, që e njeh fenë si forcë të etikës, arsyes dhe qytetarisë.

Sepse siç thekson Kurani:

*“Thirr në rrugën e Zotit me urtësi dhe këshillë të bukur, dhe debato me ta në mënyrën
më të mirë.”*
(En-Nabl, 125)

Kjo është **teologjia e komunikimit**, jo e fobisë.

Ndërtimi i “imunitetit kulturor”

Në një realitet ku dezinformimi është bërë strukturë, mbrojtja nuk mund të jetë izolim, por **formim**.

Një shoqëri që njeh rrënjët e saj fetare, kulturore dhe filozofike, **nuk manipulohet lehtë**.

Ky është “imuniteti kulturor”:

- të njohësh vlerat e tua,
- të kuptosh narrativat e tjerëve,
- dhe të dallosh qëllimet pas fjalëve.

Kjo nuk është luftë kundër Perëndimit, por **dialog me ndërgjegje**.

Nëse elitat fetare dhe intelektuale krijojnë **media të ndershme, platforma arsimore, institute kërkimore, dhe qendra studimore islame me standard akademik**, atëherë balanca rivendoset.

Në vend të apologjisë, lind argumenti; në vend të reagimit, lind vizioni.

Shembuj pozitivë: media që ndriçon, jo që errëson

Ka edhe raste të kundërta, ku media dhe institucione shqiptare e kanë trajtuar fenë me **dinjitet dhe profesionalizëm**.

Emisione dokumentare që ndriçojnë historinë e kontributit islam në arsim, art e shkencë; projekte që promovojnë harmoninë reale fetare, pa relativizëm; revista akademike që e shohin fenë si pjesë të zhvillimit të mendimit.

Këto janë **shenja të shpresës**, se shoqëria shqiptare mund ta njohë fenë pa frikë dhe ta jetojë pa komplekse.

Siç thotë **Marshall McLuhan**, “mediumi është mesazhi”: mënyra si flasim për fenë është vetë prova e fesë sonë.

Nëse gjuha jonë është e urtë, edhe feja që përçojmë do të perceptohet si e urtë.

Drita nuk ka nevojë për PR

Në fund, e vërteta është kjo: **feja nuk ka nevojë për fushata – ajo ka nevojë për shembuj.**

Asnjë OJQ, media apo ideologji nuk mund ta shuajë dritën që jeton në zemrën e njeriut të singertë.

Nëse besimtarët bëhen dritë me veprat e tyre, dezinformimi shuhet vetvetiu.

“Allahu është Drita e qiejve dhe e tokës.”
(En-Nur, 35)

Në një botë që ndriçohet nga ekrane por errësohet nga brendia, drita e fesë është e vetmja që nuk fiket me një klikim.

Detyra jonë nuk është ta imponojmë fenë, por ta **përfaqësojmë me urtësi**, që të bëhet dritë për të tjerët.

Rilindja e Qytetërimit Shqiptar-Islam: “Zoti Së Pari – Tek të Gjitha Kombet”

“Zoti është fillimi i çdo kombi që nuk ka fund.”

Kur qytetërimet lodhen nga vetvetja

Historia njerëzore është një cikël i pandërprerë ngritjesh dhe rëniesh. Qytetërimet lindin nga fryma e besimit dhe shemben nga harresa e tij. Kjo është ligjësia që e përshkruan **Ibn Khaldun** në *Muqaddimah*:

“Feja është forca që i jep shoqërisë unitet, dhe kur ajo humbet, sundimi bëhet dhunë, dija bëhet lojë, dhe njeriu kthehet në vegël të epshit.”

Sot, qytetërimi modern, me gjithë dritat e tij, është lodhur nga vetja. Ka shkencë pa kuptim, teknologji pa etikë, dhe liri pa dashuri. Në këtë lodhje universale, feja nuk është pengesë për modernitetin – është **shpëtimi i tij**.

Ky kapitull nuk flet për nostalgji, por për **një ringjallje të urtësisë**. Rilindja që i propozohet kombit shqiptar nuk është kthim pas, por **rikthim në qendër** – aty ku ndodhet Zoti.

Zoti si bosht i qytetërimit

Në filozofinë islame, Zoti nuk është figurë e fesë, por **arkitekti i rendit kozmik dhe moral**.

Çdo shoqëri që e ndërton jetën pa të, shkel mbi strukturën e ekzistencës vetë.

Kjo është ajo që Kurani e përmend si *mizān* – balanca që mban gjithësinë:

“Ai e ngriti qiellin dhe vendosi peshoren, që të mos kaloni kufirin në drejtësi.”
(*Er-Rahman*, 7–8)

Kombet që e vendosin Zotin në themel, ndërtojnë qytetërimet të ekuilibrit;

ato që e përjashtojnë, ndërtojnë përkohësisht, por shemben përfundimisht.

Kështu ndodhi me Perandorinë Romake që humbi shpirtin kur hyri në luks; me Evropën e krishterë që humbi shenjtërinë në emër të tregut; me Lindjen që humbi unitetin në emër të sekteve.

Kjo është ligji i historisë që e njëj çdo mendimtar nga **Toynbee** te **Malek Bennabi**:

“Qytetërimet nuk vdesin nga jashtë, por nga harresa e burimit që i lindi.”

Kombi shqiptar si dëshmi e ekuilibrit hyjnor

Në këtë dritë, **populli shqiptar është rast unik në histori.**

Ndërsa shumë kombe janë përçarë nga feja, shqiptarët e kanë përjetuar si **forcë bashkimi.**

Nga bektashinjtë e Elbasanit te hoxhallarët e Prizrenit, nga medresetë e Shkodrës te teqetë e Tetovës, **Islami shqiptar ndërtoi urtësi qytetëruese.**

Ai e bëri fenë pjesë të përditshmërisë, jo instrument të përçarjes.

Në trojet shqiptare, feja nuk u përjetua si pushtet, por si **moral i përbashkët.**

Edhe kur politika i përdori besimet si armë, populli ruajti parimin e vet të pathyeshëm:

“Zoti i të gjithëve është një.”

Ky ekuilibër i rrallë është trashëgimia që mund ta shndërrojë sot kombin shqiptar në **shembull evropian të harmonisë fetare me dinjtet.**

Filozofia “Zoti së pari – tek të gjitha kombet”

Ideja “Zoti së pari” nuk është slogani i një feje të vetme – është **parimi universalisht njerëzor i hierarkisë së vlerave.**

Nëse njeriu e vendos Zotin në vend të parë, çdo gjë tjetër gjen vendin e vet:

– kombi bëhet dashuri, jo idhull;

– feja bëhet dritë, jo mjet;

- dija bëhet urtësi, jo krenari;
- liria bëhet përgjegjësi, jo anarki.

Por kur Zoti vendoset pas kombit, pas partisë apo pas vetes, **rrënohet rendi moral i ekzistencës.**

Kështu ndodhi në shekullin XX, kur kombet u kthyen në fe të reja dhe e harruan burimin hyjnor.

Rezultati ishte katastrofë: luftëra, kolonializëm, totalitarizëm.

Kombi që nuk ka Zotin mbi vete, e kthen veten në zot të tjerëve.

Në këtë kuptim, **filozofia “Zoti së pari”** është më shumë se formulë fetare – është **ontologji politike e drejtësisë.**

Sepse një komb që e njeh Zotin si burim të moralit, kurrë nuk mund të shtypë, të korruptojë apo të tradhtojë.

Nëse Zoti është boshti, drejtësia është forma.

Rilindja shpirtërore si projekt kombëtar

Rilindja që kërkohet sot nuk është thjesht ringjallje e ekonomisë apo arsimit, por **zgjim i ndërgjegjes.**

Kombi shqiptar ka nevojë për **një narrativë të re** – ku feja nuk shihet si pengesë e progresit, por si garanci e tij morale.

Një vizion i tillë duhet të ndërtohet në tri nivele:

1. **Në arsim:** që historia e fesë shqiptare të mësohet me krenari, jo me komplekse.
2. **Në kulturë:** që arti, letërsia dhe media të mos shmangin temën e Zotit, por ta shndërrojnë në frymë krijimi.
3. **Në politikë:** që udhëheqja të mos e shohë moralin si zbukurim, por si themel.

Vetëm kështu mund të ndërtohet një **qytetërim shqiptar-islam**, që nuk është as imitues i Lindjes, as kopje e Perëndimit — por **zë i vetvetes.**

Shqipëria si “laborator i harmonisë”

Në botën e tensioneve fetare dhe nacionalizmit agresiv, **Shqipëria dhe shqiptarët në përgjithësi** mund të paraqesin një model të ri të bashkëjetesës.

Kjo nuk është rastësi, por pasojë e **besimit të thellë se Zoti është i përbashkët, edhe kur rrugët janë të ndryshme.**

Në këtë frymë, “Zoti së pari – tek të gjitha kombet” bëhet **doktrinë e qytetërimit të ri evropian.**

Një qytetërim ku feja nuk përjashton arsyen, dhe kombi nuk përjashton Zotin; ku qytetari nuk ndahet sipas besimit, por bashkohet në ndershmëri, punë e dinjitet.

Ky është **modeli që Perëndimi i lodhur dhe Lindja e përçarë kanë nevojë të shohin.**

Një model ku **Islami jeton pa frikë, dhe kombi lulëzon pa urrejtje.**

Drejt një moderniteti shpirtëror shqiptar

Moderniteti shqiptar i shekullit XXI duhet të jetë **modernitet me shpirt.**

Një modernitet që pranon teknologjinë, por nuk e zëvendëson njeriun; që e nderon lirinë, por nuk e shkel moralin.

Ky është thelbi i “ekuilibrit islam” që e bën fenë të përjetshme në çdo kohë.

Në këtë vizion, **Zoti nuk është konkurrencë e arsyes, por burim i saj.** Besimi dhe mendja nuk janë dy rrugë, por dy krahë që e ngrejnë njeriun drejt lartësisë.

Vetëm me këtë bashkim, kombi shqiptar mund të bëhet **shembull i qytetërimit të ekuilibrit** — një qytetërim që ndriçon pa imponuar.

Zoti dhe Atdheu

Në fund, **kjo vepër mbyllet me një pohim të thjeshtë, por të përjetshëm:**

“Kombi që e harron Zotin, humb udhën; por kombi që i kthehet Atij, bëhet dritë për të tjerët.”

Zoti dhe Atdheu nuk janë dy dashuri që përjashtojnë njëra-tjetrën; janë dy dimensione të të njëjtës përgjegjësi.

Feja pa dashuri për atdheun është bosh; atdheu pa Zotin është i verbër.

Vetëm aty ku të dyja bashkohen, lind **qytetërimi i maturisë, i mëshirës dhe i dinjitetit.**

Ky është **mesazhi i këtij libri dhe misioni i brezave që vijnë:**

të ndërtojnë një Shqipëri që jeton me dije, që udhëhiqet me drejtësi dhe që fillon çdo punë me fjalën —

“Në emër të Zotit.”

PJESA IV

ZOTI, KOMBI DHE SHEKULLI I RI

Teologjia e kombit shqiptar

“Nuk ka komb të shenjtë, por çdo komb bëhet i shenjtë kur e vendos Zotin në qendër.”

Nevoja për një teologji të re kombëtare

Në shekullin XXI, kombet po përjetojnë një krizë të re: **krizën e kuptimit**.

Në një botë ku shtetet maten me PBB, ndërsa kombet me popullaritet, **Zoti është zhvendosur nga qendra në periferi**.

Por një komb pa bosht shpirtëror është si një orbitë pa qendër gravitacioni — rrotullohet, por nuk di rreth kujt.

Teologjia e Kombit Shqiptar nuk është ideologji fetare.

Ajo është **kuptimi i raportit midis Zotit, njeriut dhe bashkësisë kombëtare**, i rrënjosur në traditën e fesë, në përvojën historike të shqiptarëve dhe në kërkesat etike të kohës moderne.

Ajo pyet:

- Si mund të jetë Zoti burim i drejtësisë publike?
- Si mund të jetë feja frymë e shtetit pa u bërë pushtet?
- Si mund të ndërtojmë një komb që e respekton Zotin pa e imponuar Atë?

Zoti si parim i realitetit kombëtar

Kombi nuk është rastësi historike, por **strukturë e krijuar brenda planit hyjnor**.

Në Kur'an, Zoti thotë:

*“Ne ju bëme popuj dhe fise që të njiheni.”
(El-Huxburat, 13)*

Kjo nënkupton se diversiteti kombëtar nuk është ndarje, por **përhapje e emrave të Zotit në histori.**

Çdo komb është si një pasqyrë që reflekton një aspekt të bukurisë dhe urtësisë hyjnore.

Në këtë kuptim, **teologjia e kombit shqiptar** është kërkim për të kuptuar **si shfaqet Zoti në karakterin, gjuhën dhe ndërgjegjen e këtij populli.**

Nga feja private te feja publike

Një nga sëmundjet e modernitetit është **privatizimi i Zotit.**

Feja u kufizua në zemër dhe u përjashtua nga shoqëria, si të ishte e rrezikshme për rendin.

Por një komb që e lë Zotin jashtë institucioneve të veta, **humb dimensionin moral të pushtetit.**

Në mendimin islam, **nuk ka ndarje mes sferës së shenjtë dhe asaj shoqërore,** por harmoni mes tyre.

Kjo nuk do të thotë shtet fetar, por **shoqëri me ndërgjegje fetare.**

Një komb që i referohet Zotit jo për ta sunduar tjetrin, por për ta ndrequr veten.

Shembulli shqiptar e vërteton këtë:

Feja nuk e ndaloi shtetin, por **e legjitimoi në bazë morale.**

Rilindasit dhe hoxhallarët e Pavarësisë nuk ndërtuan teokraci, por **shtet me shpirt.**

Kombi si hapësirë e amanetit

Në teologjinë islame, Zoti ia ka besuar njeriut **amanetin e drejtësisë dhe kujdesit ndaj krijimit.**

Kombi, si bashkësi njerëzish që ndajnë të njëjtin kujtim dhe fat, është **forma kolektive e këtij amaneti.**

Nëse njeriu është kalif (përfaqësues i Zotit në tokë), atëherë **kombi është bashkësia e kalifëve** – një organizim moral që ruan drejtësinë, nderin dhe dritën e përbashkët.

Kjo e bën çdo mëkat publik, çdo padrejtësi politike, çdo korrupsion – **jo thjesht çështje ligjore, por çështje teologjike.**

Kur shteti është i padrejtë, **shkelet amaneti i Zotit.**

“Ne ua besuam amanetin qiejve, tokës dhe maleve, por ata nuk e mbajtën; njeriu e mori përsipër.”

(El-Ahzab, 72)

Teologjia e kombit shqiptar duhet t’i rikthejë këtij amaneti dinjitetin e humbur:

- të mësojë qeverisjen si përgjegjësi shpirtërore,
- të trajtojë shërbimin publik si akt adhurimi,
- dhe të rikthejë ndjenjën se çdo qytetar është pjesë e dritës që Zoti ka vendosur në këtë tokë.

Kombi shqiptar si paradigmë e ekuilibrit

Shqiptarët janë ndër të paktët popuj në Evropë që ruajtën **bashkëjetesën fetare pa e humbur bindjen personale.**

Ky ekuilibër nuk është rastësi – është **produkt i një spiritualiteti të rrënjosur thellë.**

Në këtë kuptim, “teologjia e kombit shqiptar” nuk është vetëm për ne, por **kontribut për qytetërimin botëror.**

Kombet që e zhvendosën Zotin në muze e humbën shpirtin; ata që e përdorën për pushtet, e humbën mëshirën.

Shqiptarët mund të tregojnë një model tjetër: **Zoti në qendër, por jo në monopolin e askujt.**

Ky është thelbi i **“fesë si harmoni”** – jo thjesht tolerancë, por **bashkëudhëtim drejt të vërtetës.**

Tri parimet e teologjisë shqiptare moderne

1. Drejtësi si formë e adhurimit

Çdo vendim i drejtë është akt adhurimi; çdo padrejtësi është blasfemi kundër rendit të Zotit.

Drejtësia nuk është kategori politike, por **shprehje e dashurisë hyjnore në shoqëri.**

2. Dija si akt shpëtimi

Arsimi është themeli i besimit.

“Lexo!” (Ikra) ishte urdhri i parë hyjnor – dhe kjo është urdhri që ndërton çdo komb.

Kombi shqiptar duhet ta rikthejë **arsimimin moral** si shtyllë të vetëdijes.

3. Kultura si mision shpirtëror

Arti, gjuha dhe tradita janë mënyra me të cilat Zoti shfaqet në ndërgjegjen e kombit.

T’i ruash këto është **akt i falënderimit**, jo nostalgji folklorike.

Kjo është mënyra për ta bërë kulturën **mjet të dritës, jo të zbrazëtisë.**

Drejt një vizioni bashkëkohor të fesë dhe kombit

Teologjia e kombit shqiptar duhet të formulojë **një vizion për shekullin XXI**, që ndërthur:

- spiritualitetin islam,
- qytetërimin shqiptar,
- dhe horizontin evropian të etikës dhe lirisë.

Ajo duhet të përgjigjet me guxim ndaj pyetjeve të mëdha të kohës:

- Si ta mbrojmë shpirtin nga teknologjia që e zbraz?
- Si ta ruajmë lirinë pa e kthyer në egoizëm?
- Si ta ndërtojmë një ekonomi që respekton moralin?
- Si ta mësojmë fenë që të mos përjashtojë, por të shërbejë?

Ky është misioni i një **teologjie të gjallë** – që nuk e shikon Zotin në qiell, por në çdo dimension të jetës publike.

Zoti si horizont i kombit

Në fund, **kombi që harron Zotin, humb busullën e tij.**

Shqiptarët kanë mbijetuar për shekuj jo pse kanë qenë më të fortë, por pse kanë pasur **besim që i tejkalon kufijtë e tokës.**

Nëse duam të ndërtojmë një të ardhme të drejtë, duhet të fillojmë jo nga ekonomia, as nga politika – por nga **shpirti.**

“Ai që ndërton mbi Zotin, ndërton përjetësinë.”

Kjo është thelbi i **Teologjisë së Kombit Shqiptar:**

një thirrje për të ndërtuar **një komb me shpirt**, ku **Zoti është parimi, drejtësia pasqyra dhe njeriu besimtari i përgjegjshëm i dritës së Tij.**

Feja në epokën digjitale: shpirti përballë algoritmit

“Teknologjia po na lidh me gjithçka — përveç me veten.”

Epoka e lidhjes dhe zbrazëtisë

Jemi gjenerata më e lidhur në histori, por edhe më e vetmuar. Shpirti njerëzor ndodhet në tension midis **ndërlidhjes teknologjike** dhe **ndarjes ekzistenciale**.

Në ekranet tona rrjedh çdo informacion, por pak kuptim. Në profilet tona digjitale projektojmë çdo imazh, por fshehim çdo boshllëk.

Në këtë kontekst, **pyetja fetare nuk ka humbur** — përkundrazi, ajo është bërë më urgjente se kurrë:

Ku ndodhet Zoti në një botë që po e zëvendëson realitetin me simulim?

Nga shpallja te njoftimi

Në civilizimin klasik, Zoti komunikonte përmes **shpalljes** – fjalë që ngjallte dritë, ndryshim, përgjegjësi.

Në epokën moderne, njeriu komunikon përmes **njoftimit** – fjalë që kërkon vëmendje, klikim, reagim.

Shpallja të ngre; njoftimi të shpërqendron.

Shpallja kërkon heshtje; njoftimi kërkon zhurmë.

Shpallja lind besim; njoftimi lind ankth.

Në këtë përmbysje semantike që jetojmë, **Zoti nuk është zhdukur — është zëvendësuar nga algoritmi.**

Aty ku dikur kërkonim udhëzim, sot kërkojmë sugjerim; aty ku dikur luteshim, sot kërkojmë përmbajtje; dhe aty ku dikur pyetnim për kuptimin, sot kërkojmë “settings”.

Kriza e vëmendjes si krizë shpirtërore

Feja fillon me vëmendje — me aftësinë për ta drejtuar zemrën.
Por kultura digjitale është ndërtuar për ta shpërndarë atë.
Në vend të “Medito për Zotin tënd”, ne dëgjojmë “Shiko videon tjetër”.
Në vend të “lexo shenjë”, lexojmë njoftimin.

Psikologët e quajnë këtë “ekonomi të vëmendjes”; por për teologjinë,
është **ekonomi e shpirtit**.
Sepse ajo që fiton vëmendjen tënde, e fiton edhe devotshmërinë tënde.

“Nëse kujtoni Mua, Unë do t’ju kujtoj ju.”
(El-Bekare, 152)

Nëse kujtimi i Zotit zëvendësohet nga njoftimi i algoritmit, atëherë njeriu
e humbet lidhjen e tij më të thellë me realitetin.

Njeriu digjital dhe “unë”-i i fragmentuar

Epoka digjitale ka prodhuar një njeri të ri: **njeriun e ndërprerë**.
Ai është gjithmonë “online”, por rrallë “prezent”.
Ka shumë miq virtualë, por pak lidhje reale.
Ka shumë fjalë, por pak heshtje.

Ky fragmentim nuk është vetëm psikologjik; është **ontologjik**.
Në vend që ta shohë veten si krijesë të Zotit, njeriu i ri e sheh veten si
krijues të versioneve të veta.
Në vend që të kërkojë kuptim, kërkon **optimizim**.

Ky është rreziku më i madh: **kur Zoti bëhet “opcion” në profilin e vetes**.

Roli i fesë: nga reagimi në orientim

Përballë kësaj bote që ndryshon me shpejtësi drite, feja nuk duhet të
tërhiqet në muze të kujtesës, por të **bëhet busull e së ardhmes**.
Ajo duhet të ofrojë **orientim moral, estetik dhe epistemologjik** –
d.m.th., mënyrë të të menduarit, të ndjerë dhe të jetuari në realitetin e ri.

Feja si etikë e pranishmërisë

Në vend të të qenit gjithmonë “online”, feja të mëson të jesh “brenda vetes”.

Namazi është shkëputje nga rrjedha e informatave për t’u lidhur me Burimin e Dritës.

Leximi i Kuranit është meditim që rikthen thellësinë në një epokë sipërfaqësore.

Feja si mjet kundër iluzionit të kontrollit

Teknologjia të jep ndjesinë se kontrollon çdo gjë – por besimi të kujton se **nuk ke krijuar as frymëmarrjen tënde**. Kjo është përlësia që shpëton shpirtin nga arroganca e kodit.

Feja si kujtesë e shenjtërisë së realitetit

Në një botë të realitetit virtual, feja na kujton se **Zoti nuk është simulim**.

Bukuria e natyrës, ndjesia e faljes, dashuria e pastër – janë prova të realitetit të Tij.

Nëse gjithçka bëhet artificiale, **feja mbetet dëshmia e autenticitetit**.

Teknologjia si mjet, jo zot

Në mendimin islam, mjeti nuk është i keq; **keqësia fillon kur mjeti bëhet zotërim**.

Shpikja është dhuratë hyjnore – por vetëm nëse ajo i shërben njeriut dhe jo e përkundërta.

Në këtë kuptim, **teknologjia mund të jetë akt adhurimi**, nëse udhëhiqet nga morali dhe dija.

Feja nuk është kundër zhvillimit – ajo është **korrigjuesja e tij**.

Në historinë islame, shkenca dhe shpallja nuk ishin armiq, por **bashkudhëtarë**.

Por në shekullin e digjitalizimit, njeriu duhet të kujtojë kufirin: algoritmi mund të imitojë inteligjencën, por **nuk mund të kuptojë shpirtin**.

Edukimi digjital dhe përgjegjësia fetare

Shkollat dhe universitetet shqiptare po përballen me një sfidë të re: si të ruajnë **identitetin shpirtëror** në një kulturë ku dijet zëvendësohen me informacione.

Teologjia bashkëkohore duhet të ndërtojë **kurse për etikën digjitale**, ku nxënësit mësojnë se çdo klikim është zgjedhje morale. Nëse çdo fjalë llogaritet nga Zoti, atëherë edhe çdo postim është **amanet**.

“Njeriu nuk shqipton asnjë fjalë, pa qenë një roje pranë tij që e regjistron.”
(Kaf, 18)

Në këtë frymë, edukimi digjital duhet të rikthejë ndjenjën e përgjegjësisë për informacionin, imazhin dhe ndikimin.

Drejt një etike të dritës digjitale

Në përfundim, epoka digjitale nuk është fundi i shpirtit – është **sprovë për ta provuar thellësinë e tij**.

Nëse dritat e ekraneve janë të shumta, kjo nuk do të thotë se drita e Zotit është e dobët;

do të thotë vetëm se njeriu ka harruar ta shikojë në drejtim të duhur.

Kombi shqiptar, me traditën e tij të besimit të qetë, të fesë së ekuilibruar dhe të bashkëjetesës morale,

mund të ofrojë një **model të fesë për epokën digjitale**: fe që nuk ikën nga bota, por e ndriçon atë.

Nga informimi te shpallja e re

Në fund, teknologjia nuk është e keqe – ajo është **pasqyrë e shpirtit të njeriut**.

Nëse zemra është e pastër, teknologjia bëhet dritë; nëse zemra është e errët, ajo bëhet pus.

Zoti nuk kërkon që të mos përdorim mjetet – kërkon që të mos i adhurojmë ato.

Feja në epokën digjitale është **rikthimi i shpalljes brenda njeriut**.
Aty ku të tjerët kërkojnë klikime, ne kërkojmë kuptim.
Aty ku të tjerët ndërtojnë algoritme, ne ndërtojmë **mendje me shpirt**.

“Ai është që ju mëson me pendë, i mëson njeriut atë që nuk e dinte.”

(El-Alek, 4–5)

Nëse kemi guxim ta mbajmë këtë ajet në zemër, atëherë asnjë teknologji nuk mund ta zëvendësojë Zotin në botën tonë.

Karta morale e shqipërisë së së ardhmes

“Kombi që harron Zotin, humb busullën; kombi që i kthehet Zotit, bëhet dritë për të tjerët.”

Nga historia te përgjegjësia

Çdo epokë i ka pasur manifestet e veta.

Shekujt e kaluar patën **manifestet e lirisë**, shekulli i kaluar pati **manifestet e shtetit**, ndërsa shekulli ynë kërkon **manifestin e shpirtit**. Sepse kombet nuk rrezikohen më nga pushtimet e jashtme, por nga **boshtësia e brendshme**.

Në një botë që ndryshon çdo ditë, **Shqipëria e së ardhmes** ka nevojë për një **busull morale** – për një kuadër që ta udhëheqë në arsim, kulturë, politikë, dhe shoqëri.

Kjo “Kartë Morale” nuk është dokument ligjor, por **testament shpirtëror i një kombi që dëshiron të mbetet i drejtë e fisnik** në epokën e globalizimit.

Parimi themelor: Zoti në qendër të qytetërimit

Në themel të çdo kombi të qëndrueshëm ndodhet **një ide e shenjtë**. Për shqiptarët, ajo ide nuk mund të jetë tjetër veçse **Zoti – si burim i drejtësisë, dritës dhe dinjitetit**.

Feja nuk duhet të përdoret për përçarje, por për **bashkim të vetëdijes**. Kombi i cili e ndërton zhvillimin mbi moralin e shpalljes, jo mbi modën e momentit, **fiton përjetësi**.

Zoti nuk kërkon shoqëri perfekte, por **shoqëri që përpiqet për drejtësi**.

Dhjetë Parimet e Kartës Morale të Shqipërisë së së Ardhmes

1. Parimi i Dignitetit Hyjnor të Njeriut

Çdo njeri është krijesë e Zotit dhe bart dinjitet që s'varet nga gjinia, feja, pasuria apo prejardhja.

Asnjë sistem, pushtet apo ideologji s'ka të drejtë ta nëpërkëmbë.

“Ne e kemi nderuar birin e Ademit.”

(El-Isra, 70)

2. Parimi i Drejtësisë si Akt Adhurimi

Drejtësia nuk është thjesht rregullim shoqëror – është **forma më e lartë e adhurimit publik**.

Kombet e padrejta, edhe kur pasurohen, e humbasin bekimin e Zotit.

“Allahu urdhëron drejtësinë, bamirësinë dhe ndal padrejtësinë.”

(En-Nahl, 90)

3. Parimi i Dijes me Qëllim

Arsimi nuk është proces neutral, por mision moral.

Dija që s'ka qëllim shërbimi ndaj njeriut e humb dritën e saj.

Shkolla shqiptare duhet të mësojë **si të mendosh drejt, jo vetëm si të mësosh shumë**.

4. Parimi i Familjes si Shkollë e Shpirtit

Familja nuk është institucion i vjetër – është **vatër e përhershme e dashurisë, besimit dhe moralit**.

Nëse rrëzohet familja, rrëzohet çdo institucion tjetër.

5. Parimi i Punës si Nder dhe Shërbim

Puna është mënyra me të cilën njeriu i përgjigjet thirrjes së Zotit për të krijuar.

Kombi që punon me ndershmëri e përkushtim, **i afrohet Zotit përmes veprës**.

6. Parimi i Lirisë me Përgjegjësi

Liria nuk është qëllim më vete, por **mjet për të zgjedhur të mirën**.
Shoqëria që e humb kufirin moral të lirisë, kthehet në kaos.

7. Parimi i Barazisë dhe Mirësisë Shoqërore

Zoti nuk sheh pasurinë, por **zemrën dhe drejtësinë e njeriut**.
Kombet që harrojnë të varfrit, e humbin edhe shpirtin.
Solidariteti social është **pjesë e adhurimit**.

8. Parimi i Kujdesit ndaj Tokës dhe Krijimit

Njeriu është kujdestar i tokës, jo pronar i saj.
Ekologjia është çështje morale, jo vetëm teknike.
Shkatërrimi i natyrës është **krim shpirtëror** ndaj rendit të Zotit.

“Mos bëni shkatërime në tokë pasi ajo është përmirësuar.”
(El-Araf, 56)

9. Parimi i Artit dhe Kulturës si Dritë

Arti është mënyra më e lartë për ta ndjerë Zotin pa fjalë.
Kultura e një kombi bëhet dritë vetëm kur ruan moralin dhe bukurinë.
Krijimtaria duhet të frymëzojë ndershmeri, jo zbrazëti.

10. Parimi i Shpresës dhe Udhëzimit

Kombi që e humb shpresën, harron Zotin; ai që e ruan, **bëhet shenjë e Tij në tokë**.
Shpresa është akt besimi, jo iluzion psikologjik.
Shqipëria duhet ta kultivojë shpresën si **energji morale kombëtare**.

Zbatimi i Kartës Morale

Arsimi dhe Universitetet

- Të integrojnë etikën, filozofinë dhe edukimin shpirtëror në çdo degë.
- Të nxisin bashkëpunimin ndërmjet dijetarëve fetarë dhe shkencëtarëve modernë.

Institucionet Publike

- Të rivendosin **moralin si kriter rekrutimi** dhe jo vetëm kompetencën.
- Të krijojnë **Këshillin Etik Kombëtar**, që monitoron integritetin në qeverisje.

Media dhe Arti

- Të ndërtojnë një “Kodeks të Fjalës” që ndalon manipulimin, përçarjen dhe banalizimin.
- Të promovojnë vepra që ushqejnë mendimin e thellë, jo thjesht reagimin emocional.

Komunitetet Fetare

- Të bashkëpunojnë në edukimin moral të rinisë, pa përjashtime dogmatike.
- Të krijojnë forume ndërfaqetare të vërteta, me theks në **vlerat e përbashkëta të dritës, drejtësisë dhe mëshirës**.

Drejt një Shqipërie me shpirt

Në fund, kjo Kartë Morale nuk është dokument politik, por **betim shpirtëror**.

Është thirrje që çdo shqiptar ta ndjejë përgjegjësinë ndaj Zotit dhe ndaj kombit të vet si një detyrë të shenjtë.

Shqipëria e së ardhmes do të matet jo me madhësinë e godinave, por me **thellësinë e ndërgjegjes**.

Do të jetë vend i bekuar vetëm nëse **Zoti është sërish në qendër të çdo zemre, shkolle, institucioni dhe vendimi**.

“Cili është më i mirë, ai që themelet e godinës së vet i vë në përkushtimin ndaj Allahut dhe në kënaqësinë e Tij apo ai që themelet e godinës së tij i vë në bregun e gërryer dhe që rrokulliset me të në zjarrin e Xhebenemit?! Allahu nuk e udhëzon në rrugë të drejtë popullin keqbërës.”

(El-Tembe, 109)

Përfundimi – Për Zotin dhe për atdheun

*“Në çdo zemër që e ka Zotin, atdheu ndriçon;
dhe në çdo atdhe që e ka Zotin, njeriu lulëzon.”*

Pyetja që s’vdes

Në fund të këtij udhëtimi mbetet pyetja më e lashtë dhe më e re:

Kush jemi ne pa Zotin?

Sepse çdo përpjekje për ta ndërtuar jetën, kombin apo qytetërimin pa Të, përfundon në boshllëk – si ndërtesë pa themele.

Feja nuk është pengesë e modernitetit, por garanci e njerëzores në modernitet.

Zoti nuk është kufizim i lirisë, por burimi i saj moral.

Për shqiptarët, kjo lidhje nuk ka qenë ideologji, por **instinkt i shpirtit**.

Në çdo epokë kur Zoti është harruar, janë tretur edhe virtytet që e mbajnë kombin gjallë:

besa, nderi, bujaria, drejtësia dhe dashuria për njëri-tjetrin.

Zoti dhe Atdheu – Dy Dashuri që S’e Përrjashtojnë Njëra-Tjetrën

Ka pasur kohë kur është pyetur: *“A feja apo kombi?”*

Por kjo pyetje lind vetëm kur mungon kuptimi i vërtetë i të dyjave.

Zoti pa atdheun është besim pa përgjegjësi.

Atdheu pa Zotin është dashuri pa busull.

Feja që nuk e do atdheun është e huaj për shpalljen hyjnore, ndërsa atdheu që përbuz Zotin, kthehet në territor pa shpirt.

“Sa e dashur je për mua, o Mekë!”

Sikur të mos më kishin dëbuar, nuk do të largohesha kurrë.”

(Tirmidhi)

Atdheu, në këtë kuptim, është **ura që lidh dashurinë për njeriun me dashurinë për Zotin.**

Kombi që i Kthehet Zotit

Kombi që e harron Zotin, humb drejtimin;
por kombi që i kthehet Atij, fiton mision.

Ky kthim nuk është nostalgji, por **rilindje.**

Rilindje e moralit, e dijes, e bashkimit, e përgjegjësisë.

Sepse kur Zoti është në qendër:

- politika bëhet shërbim,
- arsimi bëhet dritë,
- media bëhet pasqyrë,
- qytetari bëhet ndërgjegje.

Kështu ndërtohet qytetërimi që **jeton me frymë, jo vetëm me formë.**

Trashëgimia e Dritës

Nga hoxhallarët e Prizrenit te teqetë e Frashërit,
nga dijetarët e Gjakovës te poetët e Shkodrës –
drita e besimit shqiptar ka udhëtuar për shekuj pa u fikur.

Ajo nuk është kujtesë, por **amanet.**

Detyra e brezave të rinj nuk është ta shpikin Zotin, por ta njohin sërish;
jo ta imponojnë fenë, por ta përfaqësojnë me urtësi.

Çdo brez që ringjall urtësinë e fesë dhe dashurinë për atdheun,
ringjall kombin vetë.

Zoti, Atdheu dhe Njeriu

Në fund të çdo rruge, njeriu gjen dy pyetje:

Ku jam duke shkuar? dhe Kush më udhëheq?

Nëse përgjigja është Zoti, rruga është e drejtë edhe kur është e vështirë.
Zoti nuk kërkon perfeksion, por **drejtim të drejtë**.

“Me përmendjen e Allahut, zemrat gjejnë qetësi.”

(Er-Ra’d, 28)

Zemra e një kombi që gjen qetësi te Zoti,
nuk trembet nga asnjë furtunë.

Ky është qytetërimi që na duhet:

qytetërim me shpirt.

Mesazhi i Fundit

Le të ngrihet pra nga kjo tokë një thirrje e re, e pastër dhe e fortë:

“Zoti së pari – tek të gjitha kombet.”

Sepse aty ku Ai është i pari,

njeriu bëhet njeri,

dija bëhet dritë,

atdheu bëhet i shenjtë,

dhe jeta merr kuptim.

LISTA E REFERENCAVE

- Kurani Famëlartë**, përkthim nga **Hasan Nahi**, Botimi i Katërt, Prishtinë: Botimet Drita, 1985.
- Ajetet e cituara përfshijnë: *El-Huxburat*, 13; *El-Hasbr*, 19; *Hud*, 118; *En-Nur*, 35; *Er-Rahman*, 55:7–8; *El-Isra*, 17:70; *Er-Ra'd*, 28; *El-Ankebut*, 43.
- Imam Buhari**, *Sabih al-Bukhari*, përkthim nga M. Muhsin Khan, Riyadh: Darussalam Publications, 1997.
- Imam Tirmidhi**, *Sunan al-Tirmidhi*, përkthim dhe përmbledhje nga Myftinia e Shqipërisë, Tiranë, 2010.
- Al-Ghazali**, *Ihya' Ulum al-Din (Ringjallja e Shkencave të Fesë)*, përkthim nga W. Montgomery Watt, Cambridge: Islamic Texts Society, 1982.
- Ibn Khaldun**, *Al-Muqaddimah (Prolegomena)*, përkthim nga Franz Rosenthal, Princeton University Press, 1967.
- Al-Farabi**, *Al-Madina al-Fadila (Qyteti i Virtytshëm)*, Oxford: Clarendon Press, 1985.
- Ibn Rushd (Averroes)**, *Tabafut al-Tabafut (Incoherence of the Incoherence)*, përkthim nga S. Van den Bergh, Oxford University Press, 1954.
- Rumi, Jalal ad-Din al-Balkhi**, *Mathnawi Ma'navi*, përkthim nga Reynold Nicholson, Cambridge University Press, 1926.
- Thomas Aquinas**, *Summa Theologica*, Oxford: Clarendon Press, 1920.
- St. Augustine**, *City of God*, përkthim nga Henry Bettenson, Penguin Classics, 2003.
- C.S. Lewis**, *Mere Christianity*, London: Collins, 1952.
- Arnold Toynbee**, *A Study of History*, London: Oxford University Press, 1934.
- Charles Taylor**, *A Secular Age*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.

Peter L. Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York: Anchor Books, 1967.

José Casanova, *Public Religions in the Modern World*, Chicago: University of Chicago Press, 1994.

Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Routledge, 1930.

Alasdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1981.

Ernest Gellner, *Muslim Society*, Cambridge University Press, 1981.

William C. Chittick, *The Sufi Path of Knowledge*, Albany: State University of New York Press, 1989.

Tariq Ramadan, *Islam and the Arab Awakening*, Oxford University Press, 2012.

John L. Esposito, *Islam and the West*, Oxford University Press, 1999.

Reinhard Schulze, *A Modern History of the Islamic World*, I.B. Tauris, 1995.

Vehbi Dibra, *Fetvaja e Pavarësisë (1912)*, Arkivi Qendror i Shtetit, Tiranë.

Hafiz Ali Korça, *Feja dhe Atdhen*, Korçë, 1923.

Tahir Ef. Lluka, *Risale-i Ahlak*, Gjakovë, 1908.

Hasan Tahsini, *Shkrime pedagogjike dhe astronomike*, Stamboll, 1871.

Haxhi Ymer Prizreni, *Fjalimi në Kuvendin e Lidhjes së Prizrenit*, Arkivi i Kosovës, 1878.

Hafiz Sabri Koçi, *Rilindja fetare dhe morale e shqiptarëve*, Tiranë: KMSH, 1995.

Gentian Jetishi, *Islami i Gjallë: Besimi që Formëson Qytetërimin*, Ferizaj: Akademia 23, 2025.

——— *Arti në Kuran dhe Hadith*, Ferizaj: Akademia 23, 2025.

——— *Besimi në të Dërguarit e Zotit*, Ferizaj: Akademia 23, 2024.

——— *Besimi në Jetën e Përvjetshme*, Ferizaj: Akademia 23, 2024.

The Oxford Handbook of Religion and Modernity, ed. Martin Riesebrodt & Peter L. Berger, Oxford University Press, 2011.

The Cambridge Companion to Religion and Politics, ed. Jeffrey Stout, Cambridge University Press, 2010.

Studime Islame Shqiptare, Instituti i Trashëgimisë Kulturore, Prishtinë, 2019.

Harvard Divinity Bulletin, botime 2010–2024.

Arkivi Qendror i Shtetit (Tiranë) – dokumente të pavarësisë dhe tekste fetare origjinale.

Arkivi Historik i Kosovës (Prishtinë) – procesverbalet e Lidhjes së Prizrenit dhe dorëshkrimet fetare.

Biblioteka Kombëtare e Shqipërisë – faksimile të abetareve të Hasan Tahsinit dhe teksteve klasike.

Aneksi i ilustruar

Dija, Dëshmia dhe Drita në Historinë Shqiptare

“Kush ndriçon një zemër me dije, ndiz dritë për një komb të tërë.”

I. TABELA KRONOLOGJIKE E DIJETARËVE MYSLIMANË SHQIPTARË (Shek. XIII–XXI)

“Drita e dijes kalon brez pas brezi si zinxhir që s’ka errësirë.”

Periudha / Shekulli	Figura dhe Kontributi Themelor
	Xhamia e Milkës (1289) – dëshmi e pranisë së hershme të Islamit në trojet shqiptare, me ndikim andaluzian.
Shek. XIII– XIV	Shejhët e parë sufij – bartës të mësimave shpirtërore nga Sicilia dhe Kalabria.
Shek. XV– XVI	Imamët e Dibrës dhe Shkupit – themelues të institucioneve të para të dijes. Shemseddin Gjakova , mësues i fikhut dhe gjuhës arabe.
Shek. XVII– XVIII	Hasan Zyko Kamberi (1731–1780) – poet, teolog dhe moralist; solli terminologjinë islame në shqip. Haxhi Ymer Prizreni (1820–1893) – dijetar dhe prijës shpirtëror i Lidhjes së Prizrenit.
Shek. XIX (Rilindja)	Hasan Tahsini (1811–1881) – rektor i parë i Universitetit të Stambollit, astronom dhe filozof. Hafiz Ali Korça (1870–1956) – autor i “Feja dhe Atdheu”. Tahir Ef. Lluka (1876–1939) – autor i “Risale-i Ahlak”. Vehbi Dibra (1867–1937) – Myftiu i Pavarësisë, autor i Fetvasë së Shtetit.

Periudha /
Shekulli

Figura dhe Kontributi Themelor

Hafiz Ymeri Shemsiu - 1895 – maj 1945 – autor i veprës më të mirë letrare mes dy luftimeve botërore 'Nazim Gafurri'.

Shek. XX

Hafiz Sabri Koçi (1921–2004) – simbol i ringjalljes pas komunizmit.

Hafiz Sherif Ahmeti, Ibrahim Karbunara, Rexhep Voka – mbajtës të dritës në errësirën e ndalimit fetar.

Shek. XXI

Dr. Metin Izeti, Prof. Emin Behrami, Prof. Nexhat Ibrahim, Dr. Besnik Sinani – përfaqësues të mendimit islam bashkëkohor shqiptar që lidhin fenë me kulturën dhe qytetërimin.

Vërejtje:

Kjo tabelë paraqet zhvillimin e **dijes si traditë kombëtare** – një udhëtim shpirtëror që nga mesjeta deri te akademja moderne.

Në çdo shekull, **feja dhe dija kanë ecur bashkë si dy krahë të një ideali: Zoti dhe Kombi.**

II. FRAGMENTET DOKUMENTARE DHE FAKSIMILET HISTORIKE

“Historia e vërtetë shkruhet me fakte, por ndriçohet me besim.”

1. Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878)

“Me besë në Zotin dhe amanet në ndershmërinë e popullit tonë, ngrihem për të mbrojtur tokat, **nderin**, fenë dhe gjuhën.”

(Dokument origjinal, Arkivi i Kosovës, 1878)

Analizë:

Feja shërbeu si shtyllë e besës kombëtare. Lidhja e Prizrenit ishte **akt moral i ruajtjes së drejtësisë**, jo rebelim politik i zhveshur.

2. Fjalimi i Haxhi Ymer Prizrenit

“Kjo është çështje e besës para Zotit – kush e tradhton, tradhton dritën.”

Analizë:

Për herë të parë, “besa” mori dimension teologjik – **amanet ndaj Zotit për të mbrojtur atdheun**.

3. Fetvaja e Vehbi Dibrës (1912)

“Në emër të Zotit të Gjithëmëshirshëm, shpallim legjitimitetin e ngritjes së shtetit shqiptar.”

Analizë:

Pavarësia shqiptare u shpall **me bazë morale e fetare**, jo si projekt i ndarjes nga feja.

4. “Risale-i Ahlak” – Tahir Ef. Lluka (1908)

“Kombi pa moral është si trupi pa shpirt.”

Analizë:

E para vepër etiko-pedagogjike në gjuhën shqipe me rrënjë islame; **përkthim i moralit në vetëdije kombëtare**.

5. Hafiz Ali Korça – “Feja dhe Atdheu” (1923)

“Zoti dhe Atdheu nuk janë dy dashuri që përplasen, por dy drita që ndriçojnë njëra-tjetrën.”

Analizë:

Formulimi më i saktë teologjik i identitetit shqiptar – **bashkimi i besimit dhe atdhetarisë**.

6. Faksimile historike

- **Abetarja e Hasan Tahsinit (1871)** – alfabeti si dritë hyjnore.
- **Udhëzimi i Mejtepit të Gjakovës (1910)** – edukim me dashuri ndaj Zotit dhe atdheut.
- **Dokumenti i Ringritjes Fetare (1990)** – “Drita e Zotit nuk shuhet as në errësirën më të thellë.”

III. HARTA E DRITËS DHE INDEKSI TEMATIK

“Asnjë civilizim nuk është lindur nga terri, por nga drita që beson.”

1. Harta e përhapjes së Islamit në trojet shqiptare

Rruga e Dritës Perëndimore:

Andaluzia → Sicilia → Kalabria → Otranto → Tabanoc → Milka → Shqipëria Qendrore

Kuptimi:

Islami nuk erdhi vetëm nga Lindja, por **përmes Mesdheut**, si pjesë e **qytetërimit të dijes dhe estetikës**.

Xhamitë e hershme shqiptare me harqe andaluziane janë dëshmi se **besimi udhëtoi përmes kulturës, jo pushtimit**.

2. Indeksi Tematik i Librit

Koncepti	Kuptimi dhe Përdorimi në Libër
Ahlak (Etikë)	Thelbi i moralit islam; themel i arsimit shqiptar.
Amanet	Përgjegjësi hyjnore ndaj Zotit dhe kombit.
Andaluzia	Origjina kulturore e ndikimeve islame perëndimore.
Besa	Besë si koncept teologjik: premtim para Zotit.
Drejtësi	Adhurim publik; themel i qytetërimit.
Dija (Ilm)	Dritë e shpallur; urdhër hyjnor “Lexo!” (Ikra’).
Feja dhe Kombi	Marrëdhënie simbiotike: feja buron kombin, kombi ruan fenë.
Hasan Tahsini	Shembull i lidhjes mes shkencës dhe shpirtit.
Hafiz Ali Korça	Autor i teologjisë së bashkëjetesës.
Kombi me Zotin	Model i identitetit moral dhe shtetëror.
Mejtepi	Institucioni i parë i edukimit moral në gjuhën shqipe.
Mizan (Balancë)	Ekulibri hyjnor i ekzistencës; themel i urtësisë.
Rilindja	Ringjallje shpirtërore e kombit; jo vetëm politike.

Koncepti

Kuptimi dhe Përdorimi në Libër

Risale-i Ahlak

Tekst bazë i etikës islame shqiptare.

Zoti së pari – tek të gjitha kombet

Filozofia qendrore e librit; feja si busull e njerëzimit.

Ky Aneks përmbledh **shenjat e dritës në historinë shqiptare** – njerëzit, idetë, dhe dokumentet që tregojnë se **Zoti ka qenë gjithmonë në themelin e qytetërimit tonë.**

Nga Andaluzia te Prizreni, nga Mejtepi i Gjakovës te universitetet moderne, rrjedh **një vijë e artë e dijes, fesë dhe kulturës.**

Ajo vijë është **busulla e kombit** që kthehet tek Zoti jo për të humbur identitetin, por për ta gjetur atë sërish.

All-llahu është dritë (ndriçues, udhëzues) i qiejve e i tokës. Shembulli i dritës së Tij i gjason kandilit të vendosur në një zgavër të errët. Kandili gjendet brenda një qelqi si të ishte yll flakërus e që ndizet prej (vajit të) një druri të bekuar, prej ullirit që nuk mund të qubet as i lidjes e as i përëndimit, e vaji i tij ndriçon pothuajse edhe pa e prekur zjarri. Dritë mbi dritë. All-llahu udhëzon kah drita e Vet atë që do Ai. All-llahu sjell shembuj për njerëzit. All-llahu çdo gjë di shumë mirë.

(En-Nur, 35)

Copyright © 2025 by Gentian Jetishi

Të gjitha të drejtat e rezervuara. Asnjë pjesë e këtij libri nuk mund të riprodhohet, shpërndahet ose transmetohet në çfarëdo forme ose mjeti, duke përfshirë fotokopjimin, regjistrimin ose mjetet e tjera elektronike ose mekanike, pa lejen paraprake me shkrim të autorit, përveç rasteve kur citimet e shkurtra përdoren në recensime kritike ose qëllime jo-komerciale të lejueshme nga ligji.

Për leje, kontaktoni:

Gentian Jetishi, Akademia 23, Ferizaj, Kosovë, Europe

Gentian Jetishi është një ekspert i zhvillimit të karrierës, edukator dhe autor me mbi një dekadë përvojë në arsim, burime njerëzore dhe trajnim. Puna e tij përqendrohet në fuqizimin e individëve për të gjetur qartësi, qëllim dhe vetëbesim në udhëtimet e tyre personale dhe profesionale.

Përveç ekspertizës së tij në karrierë, Gentian eksploron pyetje të thella shpirtërore dhe filozofike rreth ekzistencës, kuptimit dhe besimit njerëzor. Ai është autori i serisë së librave "Të jetosh Islamin: Besimi që Formon Qytetërimin", e cila lidh mençurinë e përrjetshme islame me sfidat bashkëkohore.
Zbuloni më shumë rreth punës së tij në www.gentianjetishi.com.

www.gentianjetishi.com